

A-3944

Jan. 1944
1946 a
Raamatukogu.

Walther Freymann

Tartu Ülikooli filosoofia eradotsent

TARTU KOMMERTSGÜMNAASIUMI

RAAMATUKOGU

Eessõna 4870

Tunnetusteooria põhiprobleemid

1920 K. Ü. "LOODUS" 1930
ANNETAS KOOLIDELE
315000 KR VÄÄRTUSES RAAMATUID 418000
EKS., NENDE HULGAS KA KÄESOLEVA TEOSE

Ülemaks kui hõbevara,
Kallimaks kui kullakoormat
Tuleb tarkust tunnustada.

K/Ü „Loodus“, Tartus

1924

K/Ü „Looduse“ keeleline korrektor M. Bekker.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

i 33002411

K. Mattiesen'i trükk, Tartus.

Eessõna.

Käesolev töö on tekkinud 1922. a. suvel õpetajate edasiharimis-kursusil peetud loenguist. Ta ei taha probleeme üksikasjaliselt käsitada, vaid ainult nende vastu huvi äratada. Kes tahab sügavamalt ülesvõetud küsimusisse tungida, peab pöörduma vahetumalt allikate, filosoofide eneste juurde. Lõpus esitatud tunnetusteoreetiline kirjanduse loetelu kergendab seda, tihti väga vaevarikast teed. Täiendusena oma tööle võiksin juhatada dotsent K. Ramuli raamatu „Ihu ja hing“ (Tartus 1922) juurde, mis käsitab 5 loengus üht tähtsat ja raskemat metafüüsilist probleemi.

Lõpuks avaldan tänu oma kolleegale õpetaja Ernst Nurm'ele, kelle lahkkel kaasabil mul üldse võimalikuks on saanud raamatut eesti keeles avaldada. Ühtlasi võlgnen tänu k.-ü. „Loodusele“, kelle vastutulelikkusega raamatu trükkimine võimaldunud.

Walther Freymann.

Sissejuhatus.

Filosoofia olemus.

Filosoofia on tekkinud mõtleva inimese tarbest selgusele jõuda iseenese ja oma olemasolu üle siin ilmas. Sest niipea kui inimene hakkab järele mõtlema, kohtab ta kõikjal arusaamatusi.

Meie näeme aga ka, niikaugele kui võib vaadelda inimese mõtlemise ajalugu, alati korduvat võitlust olemasolu mõistatustega.

Ei ole ju isegi üldiselt tunnustatud filosoofia määrangut (definiitsiooni). On peaaegu niisama palju filosoofia määranguid (definiitsioone) kui filosoofe. Üheski teaduses ei leia me säärast olukorda. Mis on matemaatika, mis on keemia, mis on ajalugu, selle üle ei ole mingit kahtlust. Kõigis nende teaduste õpperaamatuis leidub ühtlane, oluliselt ühesisuline definiitsioon. Millest on siis tingitud, et filosoofia mõistel on aja ja koha poolest nii palju erinevaid tähendusi? Paljuile näib sellepärast, et filosoofia ei ole üldse mingisugune teadus, mille alal võiks tõsiselt tegutseda. — Põhjus seisab selles, et ükski teine teadus ei pööra oma küsimust niisugusel kombel iseenese olemuse peale tagasi. Füüsika esemeks ei ole ju füüsikateadus ise, vaid näit. optilised ja elektri-nähtused; arstiteaduse esemeks on abinõude otsimine mitmesuguste haiguste vastu, aga mitte arstiteadus ise. Filosoofia selle vastu on nii-ütelda iseenese esimene probleem. Ta keerleb

sealjuures omapärases ringis: ära määrata iseenese mõtlemisviisi piirides oma sihid, selle mõtlemisviisi ja sihtide eeldused. Ainult filosoofia ise võib selgitada, mis on filosoofia, kas teda üldse olemas on.

See filosoofia omapärane seisukord on tema põhjaneva ülesande tagajärg: mõtelda ilma eeldusteta. Inimesel ei ole harilikult mitte tarvis täiesti otsast peale hakata, ta leiab eneses ja väljaspool ennast alati tõelisuse või mineviku, mis pakub tema seisukorrale lähtekoha. Nii on ka meie tunnetamine tingitud millestki eelmisest, reaalsjust või seestmistest seadustest. Nendest on mõtlemisprotsessi sisu ja siht, kuigi meie ise seda ei märka. Kui nüüd mõtlemine siiski katset teeb seista üldse väljaspool neid eeldusi, hakkab ta filosoferima. Harva aga sünnib niisugune katse täiesti radikaalselt. Harilikult saab mõtlemine rippumatuks üksikuist eeldusist: meelte vastuvõtust, moraalist või jumalikkude võimude reaalsusest. Kuid isegi niisuguses piiratud olekus tuleb siin esile filosoofiline eeldamatus: „mõtlemise iseendalekuuluvus.“ Täielik eeldamatus on muidugi teostamatu, ta peab aga jääma kui filosoofilise mõtlemise siht, tema saavutamatu eesmärk.

Nüüd on ka arusaadav, miks iga algupärane mõtleja ära määrab mitte ainult, mis ta tahab vastata, vaid ka, mis ta tahab küsida.

Kuid selle peale vaatamata leiduvad kõigis filosoofilistes süsteemides, kui ainult lähemalt silmitseda, üldised formaalsed jooned.

Üksikutest teadustest erinedes on neil üldsuse iseloom. Nende ülesandeks on üksikasju ühendada, sünnitada ühtlust ja teda laiendada üksikteaduste piire arvesse võtmata terve kogemuse alale. Filosoofia teine formaalne joon on üldiselt maksva teadmise nõudmine. Tema eesmärk on põhjuste otsimises tagasi minna, kuni on saavutatud filosoofia põhjendamiseks viimane punkt.

Võib aga ka kindlaks määrata seemise ajaloolise ühtluse. Filosoofia minevik mõjustab iga üksikut mõtlejat. Sest filosoofid tegutsevad muidugi eeskätt ilma- ja eluprobleemide lahendamisel, kuid juba mõisted, millega nad oma filosoofia moodustavad, on täis filosoofilist traditsiooni, on tekkinud ajaloolisel arenemisel. Teiseks annab ju tihti minevik uued ülesanded lahendada ja valmistab seega ajaloolise ühtluse.

Üheski teaduses pole seepärast ajalooline arenemine nii tähtis kui filosoofias. Ja enne kui me anname filosoofia lõpliku määrangu, peame andma lühikese ülevaate tema tekkimisest ja edaspidisest arenemisest.

Sõna „filosoofia“ on greeka algupära ja tähendab Herodotos'el „teadmisearmastus, teadmisehimu“. Herodotos'el¹⁾ ütleb Kröösus Soolonile, ta olla kuulnud, et Soolon olla filosoferides paljud maad teadusehimust läbi rännanud. Seda lisa „teadusehimust“ tuleb mõista just sõna „filosoferides“ seletusena.

Suur tõetsija Sokrates (469—399 e. Kr.) on siis selle filosoofia nimetuse tuttavaks teinud. Vastukaaluks sofistidele, s. t. „tarkust õpetav, tarkust omav“, nimetab ta ennast filosoofiks, kes on täidetud tungist teaduse järele, kuid teab kindlasti ainult seda, et ta midagi ei tea.

Tema õpilane, Platon (427—347) annab filosoofia mõistele juba objektiivsema määrangu. Filosoofia on teadus, mis teeb tegemist olevaga kui niisugusega, mitte tekkivaga. Platon kirjeldab ka filosoofilist tungi. Filosoofiline tung — eros — on nõudmine õndsuse järele, püüdes seda saavutada sünnitamise teel ilus ihu ja hinge alal. Ta tõuseb siinjuures ikka kõrgemaile astmeile. Ta õpib varsti kõrgemalt hindama hingelist kui ihulist ilu. See tung sunnib teda kaugemale, otsima ilu püüetes ja seadustes ja kõrgemal astmel — tea-

1) Vanem greeka ajalookirjutaja; 484—425.

dustes. Viimaks jõuab ta kõrgema teaduse juurde, see on teadus ilust, mis alati on, iialgi ei muutu, vaid kui iseene-
 sest ja iseenese jaoks olev igavesti püsib. Sellega tahab Platon märkida filosoofi niisugusena, kelle tung on pöörd-
 nud igaviku asjade olemuse äratundmisele.

Platon'i õpilane Aristoteles (384—322), suur süstemaatik, eraldab kindlamini oma „esimest filosoofiat“, mis uurib kõige oleva esimesi põhjusi ja printsiipe, filosoofia-
 fiast üldises mõttes, mille all ta mõistab harilikult ülepea teadust: sinna kuuluvad ka matemaatika ja füüsika, eetika ja poeetika. Ta mõistab järjekult „esimese filosoofia“ all filosoofia põhjanevat osa, mida nüüd nimetatakse tunnetus-
 teooriaks ja metafüüsikaks.

Stoikud ja epikurealased toonitavad enam filosoferimise praktilist tähtsust. Tarkusearmastus saab elamiskunstiks. Epikuros (342/41—271/70) tähendab filosoofiat kui õndsuse otsimist mõistuse abil. Ta on Cicero järgi elu õpetaja, seaduste ülesleidja, iga vooruse juhataja.

Paljude aastasadade jooksul, keskajal valitsesid vanal ajal saavutatud mõisted. Ateena filosoofide-kooli kinnipane-
 kuga keiser Justinianuse poolt aastal 529 tehti küll väliselt lõpp vanale filosoofiale, mitte aga tema ideedele.

Iseäranis suur oli Aristoteles'e mõju keskaja filosoofia edenemise peale. Selle kõrval tuleb ikka enam päevakorra-
 arvamise, et filosoofia on ainult teoloogia teenija (*ancilla theologiae*), asjade printsiipe mõistuse abil läbikaalu-
 luv, puht-demonstratiivne distsipliin. Filosoofiale tehakse ülesandeks põhjendada ristiusu dogmasid filosoofiliselt. Varsti aga selgub, et mitte kõiki ristiusu dogmasid ei saa põhjenda-
 da filosoofiliselt, ja hakatakse vahet tegema loomuliku ning ilmutatud teoloogia vahel. Vastukaaluks üliloomulikele tunnetusile, mis põhjenesid ilmutusel, põhjeneb loomulik teoloogia põhilause-
 tel, mis filosoofia on leidnud mõistuse loomuliku valguse abil (*lumen naturale*). Filosoofia esineb siin

maailma-tarkusena, sest selle õpetuse järgi selgitab inimliku mõistuse loomulik valgus eeskätt ilmalikke asju.

Uuem aeg, mis tõi enesega kaasa filosoofia emantsipatsioonini teoloogiast, võimaldas mõistusele piiramata õiguse tõelise tunnetuse saamiseks. Uuema filosoofia isa René Descartes, ehk nagu ta ennast ladina keeli nimetas, Renatus Cartesius (1596—1650) põhjendas tunnetamise tõelisust puht-filosoofiliselt. Tema kuulus: ma mõtlen, järjekult ma olen — *cogito, ergo sum* — on uuema filosoofia nurgakivi.

Descartes'i vaateid pooldades katsus uuem filosoofia mannermaal teadmist ja usku mõistusepäraselt ühendada. Tema peaülesandeks on teaduslike abinõudega ja teaduslikul põhjal ülesehitatud metafüüsika. Ses mõttes ehitasid Spinoza (1632—1677), Leibniz (1646—1716) ja tema õpilane Christian Wolff (1679—1754) oma süsteemid puht-ratsionaalselt. Kõige järjekindlam on siin Spinoza olnud, kes tuletas puht-geomeetrilise meetodi järele üksikuist selgesti ja täpsalt antud definitsioonest ja aksiomest maailma olemuse ja korra ning viis selle ka läbi imestamisväärt ühekülgusega.

Nende mõtlejate konstruktiivse meetodi purustasid Locke (1632—1704) ja Hume (1711—1776), väljapaistvamad inglise filosoofia edustajad, ja saksa mõtleja Kant (1724—1804), krititsismi isa. Nad näitasid, et lihtsate mõistete ja lausete silmanähtavus ei tõenda veel nende objektiivset maksvust. Konstruktiivne, puht-ratsionaalne mõtlemisviis ei suuda küllalt korda saata empiirilises maailmas. — Muidugi ei erine Kant'i filosoofia-määrang põhimõttes oluliselt teistest, kuid ta teostab kõike kriitiliselt. Filosoofia on temal mõistete-teadus, teadus tunnetamise ja tegutsemise printsiipidest. Tema ülesanne on mõisteid klassifitseerida, selgeks ja kindlaks teha. Neli küsimust moodustavad filosoofia ala: Mis võin ma teada? Mis pean ma tegema? Mis tohin ma loota? Mis

on inimene? Esimesele küsimusele annab vastuse metafüüsika, teisele — moraal, kolmandale — usk ja neljandale — antropoloogia. Filosoofia läbi alles saavutasid teadused korra ja ühtluse.

I. G. Fichte (1762—1814) vaatlleb filosoofiat kui teaduste-õpetust. Filosoofia on tunnetus, mis iseenesest näib tekkivat, geneetiline tunnetus, ta on kogu tunnetuse tunnetus. Fichte'lt on ka need kuulsad sõnad: „Missugust filosoofiat valida, oleneb sellest, milline inimene on.“

Mitte oluliselt erinev on filosoofia määrang ka Hegel'il (1770—1831), kui teadus absoluutsuse üle. Filosoofias tuleb absoluutsus teadvusele iseenele kui vaimu üle.

Tema on jumal viimaseks esemeks, ei ole ilmatarkus, vaid selle tunnetus, mis on igavene, mis on jumal. Tema lõppsiht on lepitada mõtet, mõistet tõelisusega. — Kõigis neis viimastes definitsioonides määratakse filosoofia kui loogiliselt üldisem, teisi teadusi põhjendav tunnetusala.

Selle vastu toonitab rühm teisi filosoofe ümberpöörduvalt filosoofia olenemist üksikteadustest, mis moodustavad lähtekoha ja aine filosoofilisteks uurimisteks.

Juba Herbart (1776—1841) lähenes sellele seisukohale. Tema defineeris filosoofiat kui mõistete ümbertöötamist, kusjuures ta arvas, et teatud mõisted on meile kogemuse läbi antud. Paulsen'il ja Wundt'il tuleb esile sama mõte oluliselt parandatud kujul.

Fr. Paulsen (1846—1908) määrab filosoofiat kui kõige teadusliku tunnetuse kogumõistet. Ta on kõige teadusliku tunnetuse alati eeldatud ja otsitud ühtlus, oma vormilt ning oma sisult. Nii siis on filosoofia üksikute teaduste asjalik täiendus. See vaade filosoofia ülesande peale on tänapäev väga laiali lagunenud.

Wilhelm Wundt (1832—1920), moodsa eksperimentaalse psühholoogia põhjendaja, edustab sama mõtet. Filosoofia võtab aluseks kõik teiste teaduste saavutused.

Ta ei käi üksikteaduste ees, vaid järel. Ta viib üksikteaduste tööd edasi, täiendab neid. Ta ei ole aga mitte paljas üksikteaduste printsiipide kogu, vaid ta peab iga probleemi kriitiliselt proovima. Ta peab seadma üldised teaduste tunnetused lõplikku süstemaatilisse korda. Sest kõik filosoferimine põhjeneb Wundt'i järgi tungil tunnetamist ja tema metoode süstematiseerida. Filosoofia peab järjekult meie üksiktunnetused kokku võtma mõistuse nõudeid ja meele tarvidusi rahuldavaks ilmavaateks. — Täielikkuse pärast olgu tähelepanu pööratud veel kahele määrangule.

Üks, Hume'i definitsioon määrab filosoofiat kui teadust sisemisest kogemusest ja seab tema niiviisi loodusteaduse kõrvale. Jakob Fries (1773—1843) ja Fr. Beneke (1798—1854) on seda seisukohta jaganud.

Teine vaade näeb filosoofias väärtusõpetust. Windelband'i järgi (1848—1915) on filosoofia kriitiline teadus üldiselt maksvaist väärtusist, mida peab käsitama mitte kui tõsiasju, vaid kui loogilisi, eetilisi või esteetilisi norme. Sarnast seisukohta esitab ka Rickert (sünd. 1863. Prof. Freiburgis 1896 peale, Heidelbergis 1915 alates). Juba Fr. Nietzsche (1844—1900) oli avaldanud sarnaseid mõtteid, kui ka mitte süstemaatiliselt esitanud. „Filosoof määrab ära ja loob väärtusi ja püüab maailma täieliku valitsemise poole.“

Igäüks neist mõistemääranguist on kindlasti edasi annud osa sellest, mis kuulub filosoofia alale, kuid pole sealjuures selle osa ühekülgselt silmaspidamisest kaugemale saanud. Kõik antud definitsioonid olid kas liiga kitsad või liiga laiad. Filosoofia kui sisemise kogemuse teadus ei ole ei metafüüsika ega tunnetusteooria ja loogika, ei ka loodusfilosoofia (natuurfilosoofia). Niisama vaade filosoofia kui väärtusõpetuse või teadusteõpetuse peale on, tema arenemist ja seisu silmas pidades, liiga kitsas definitsioon. Sellevastu on filosoofia kui teadusliku tunnetuse kogumõiste, kui kogu teaduslikku kogemust sisaldav distsipliin — liiga ääretu, liiga lai mõiste. Sest

spetsiifilis-filosoofilist külge ei ole mitte küllalt toonitatud, niisama ei ole filosoofia arenemiskäiku mitte küllalt silmas peetud. Näib seepärast mitte kerge olevat anda lihtne definitsioon hariliku loogilise skeemi järele. Sest võimatu on ära märkida kõrgemat sugumõistet (*genus proximum*), mille alla kuulub defineeritav filosoofia-mõiste, kui ka liiki-sunnitavat vahet (*differentia specifica*), mis eraldab teda teistest sama sugumõiste alla kuuluvaist mõisteist. Seepärast peab ühtlasest definitsioonist loobuma ja avaldama jaotava määrangu abil seda, mis filosoofias oluline on, oli ja saab olema. Sest ei ole raske lähemalt üles tähendada ülesandeid, mis on kõigil ajal filosoofia nimega ühendatud olnud.

1. Esimene seisab kõige tunnetuse eelduste uurimises. Uuritakse tunnetuse algupära ja maksvust ning määratakse lähemalt ära tunnetamise ese. Seda teeb tunnetusteooria, mis on teadus tunnetuse materiaalseist ja formaalseist printsiipidest.

2. Teiseks ülesandeks on teaduslikult põhjendatud ilmavaate kujundamine, mis kui teadusliku tunnetuse kokkuvõtte rahuldab ka praktilist tarvet orienteeruda inimese seisukohas siin ilmas. Selle filosoofilise ilmavaate struktuur erineb oluliselt usulisest ilmavaatest, sest ta tahab olla universaalne ja üldiselt maksev. Kui niisugune ilmavaade on mõistuslikult võetud, põhjendatud ja niiviisi saanud üldiselt maksvaks, siis nimetatakse teda metafüüsikaks¹⁾, see on juba vana nimi selle metafüüsika osa jaoks. Kõrgem mõiste, milleni ta jõuab, on üldine olemine.

Harilikud filosoofia definitsioonid peavad silmas ainult seda filosoofia osa, metafüüsikat.

3. Kolmanda filosoofia ülesandena esineb üldise väärtuse teooria kindlaksmääramine. Selle asjalik õigustus on

1) Metafüüsikaks (*τὰ μετὰ τὰ φυσικά*) nimetati alguses järjekorras Aristoteles'e füüsikale järgnevaid „esimese filosoofia“ raamatuid; hiljem, juba vanal ajal, tähendab see nimetus seda, mis „loodusest üle“ läheb.

selgunud niihästi eetilistest kui ka esteetilisest uurimistest. Tema ülesandeks on selgitada küsimust väärtuse olemuse ja liikide kohta. Üldise väärtusõpetuse põhjal tuleb siis üles ehitada filosoofiline eetika ja filosoofiline esteetika.

Eetika käsitleb kõrgema hüve küsimust, esteetika ilu küsimust.

Nii kujuneb päris iseenesest järgmine filosoofia pea-probleemide jaotus:

- I. Tunnetusteooria —, mis uurib tunnetamist.
- II. Metafüüsika —, mis uurib olemist.
- III. Väärtusteooria:
  1. Eetika, mis uurib hüvet.
  2. Esteetika, mis uurib ilu.

Tunnetusteooria põhiprobleemid.

Lühike ülevaade tunnetusteooria tekkimisest.

Enne kui me pöördume filosoofia viimaste ja sügavamate probleemide juurde, enne kui me uurime, mis on olemine, hüve ja ilu, peame selgusele jõudma, kas inimese mõistusel on üldse võimalik neid probleeme lahendada. Filosoofia ajalooline käik ei ole seda teed mitte läinud.

Filosoofiline mõtlemine on kõikjal esiteks küsinud universumi kuju ja tekkimise järele, oleva loomuse ja algupära järele, hinge olemuse, hüve ja ilu järele. Alles pärast kestva tegutsemist nende küsimuste alal astub esile tunnetamise olemuse ja selle võimalikkuse probleem. Alles väga hilja hakkab mõtlemine uurima selle algupära ja piire, ja seab üles meile inimestele nii mõistatusriikka küsimuse: mis on tõde? Nii on olnud vanal ajal, niisama ka uuel ajal.

Greeka filosoofia algab natuurfilosoofiliste spekulatsioonidega. Esimene küsimus, milles arenes filosoofia, oli küsimus ühtlasest põhjainest (arhee), mis on kõige oleva põhjaks ja mis ikka püsib. Seda peeti tõeliselt olevaks, igaveseks ja siiski ühtlasi tekkiva põhjaks. Siin astub meile esimest korda vastu inimese vaimu ühtluse nõue, mis katsub veel tänapäevani nõndanimetatud „monistlikes ilmavaadetes“ tuletda kõike tõelist ühest printsiipest. Joonia filosoofidena tähendatakse noid filosoofe, kes võtsid lahendada algaine

probleemi. Aga ka eleaadid¹⁾ ja Herakleitos (umb. 540—480 e. Kr.) töötavad kosmoloogiliste probleemide kallal. Eleaatide juures hakkavad küll nähtavale tulema kosmose üle mõtlemise kõrval ka selle mõtlemise refleksiooni jäljed. Eleaadid seavad filosoofia etteotsa ühe, muutumatu olemise mõtte, Herakleitos vastupidi, igavesti voolava tekkiva mõtte. Järgmised, n.-n. nooremate natuurfilosoofide: Empedokles'e, Anaxagoras'e j. t. süsteemid on kesktee otsimised. Eleaadid olid ühekülgselt pannud oma ilmavaate aluseks substantsiaalse olemise: ainult see üks, liikumatult püsiv, alati võrdseks jääv olemine eksisteerib, tervet meelte- ilma oma asjade ja omaduste mitmussega, oma alatise rahutu liikumisega ei ole olemas. — Nagu eleaadid on välja töötanud substantsiaalse olemise mõiste, nii on Herakleitos välja töötanud tekkimise mõiste. Tekkimises leiab Herakleitos maailma olemuse ja kujutab kõike paigalpäisivat näilikuna. — Mõlemad vaated pidid ühendatama kõrgemas ühtluses, sest igaühel on tunne, et mõlemad õpetused katsuvad tõelisust ainult ühekülgselt seletada. Seda ühtlustamist võis sooritada ainult nii: tunnustati ühes eleaatidega, et olev on püsiv ja kvalitatiivselt muutumatu, kuna teisest küljest anti Herakleitos'ele selles õigus, et ka asjade mitmus ja nende muutus ei ole paljas näilikkus. Nii siis on olemas oleva mitmus; muutus aga, niisama kui ka näilik tekkimine ja kadumine, põhjenevad paljalt kohamuutusel, liikumisel. See eleaatide ja Herakleitos'e põhivaadete lepitamine on läbi viidud võrdlemisi pealiskaudselt Anaxagoras'el ja Empedokles'el, täielikumalt Demokritos'el. Anaxagoras (500—428) tunnustas palju kvalitatiivselt lahkuminevaid aineid (spermata ehk seemned), mis esinevad algusest peale lõpmata väikestes osakestes (homoioomeeriad).

1) Greeka filosoofid, kes õpetasid Eleas, Lõuna-Itaalias (540—440 e. Kr.)

Empedokles'el (490—430) on 4 põhiainet: tuli, vesi, õhk ja maa. Aristoteles võttis selle arvamise omaks ja tema autoriteedi läbi jäi see maksvaks kuni uue aja alguseni. Empedokles on igatahes, kui ka väga puudulikul kujul, omaks võtnud moodsa keemia põhjaneva õpetuse, et kõik kehad seisavad koos piiratud arvust põhiainete ühendustest. Kõige täielikum küsimuse lahendus on Demokritos'el (460—370). On ainult üks algaine, mis on igavene ja muutumatu. Ta seisab aga koos arvututest, väga väikesist ja sellepärast mittetähelepandavaist liikuvaist kehakesist. Ta nimetab viimaseid, sest et nad ei ole enam edasi jaotatavad, aatomiteks, s. t. jaotamatuteks. Need aatomid erinevad ainult kvantitatiivselt suuruse, kuju (näit. konksu-, sirbikujulised), seisendi, korra poolest. Et liikumine võimalik oleks, on Demokritos'el täie, s. o. aine kõrval tühjus, tühi ruum. Selles liiguvad aatomid igavikust peale igas sihis. — Mitmesugused meelised ainete kvaliteedid viiakse tagasi kvantitatiivseteks suuruse, kuju, seisendi, liikumise vahedeks. See läbi on aatomi-õpetusega üles seatud hüpotees, mis on tänapäevani loodusteadusele väga viljakas olnud. Peeter Gasendi (1592—1655), kes on aatomiõpetuse uuemasse loodusteadusesse sisse toonud, on sealjuures välja läinud Epikuros'e õpetusest, kes oli, nagu teada, Demokritos'e õpetust edasi arendanud. Praegune füüsika ei esita ruumi küll mitte enam absoluutselt tühjana, vaid eetriga täidetuna, aga seda eetrit kujutatakse suuremalt jaolt ikkagi absoluutselt elastilisena ja läbitungitavana. Tänapäevane keemia põhjeneb veel atomistlikul hüpoteesil: ta tunnustab küll 70 kuni 80 põhiainet, vaatab aga nende algaineks tagasiviimise peale kui saavutamisväärts eesmärgi peale. Mõõduandvaks on aga saanud kõige pealt uuema loodusteaduse jaoks atomistide põhitendents: tagasi viia kvalitatiivsed vahed kvantitatiivseiks, seada nad seeläbi kindlatesse seadusepärastesse vahekordadesse. Ainult seeläbi on võimalik eksaktne looduse-tundmine.

Demokritos'el leidub juba tunnetusteoreetiline refleksioon. Meeleline tajutõenäosus ei tunni tõesel, vaid ainult mõtleval mõistus: ainult mõtlemise saavutus on õige. Aga ka Demokritos, kuivõrt tema õpetuste puudulikust ülestähendusest selgub, ei ole mitte välja läinud kahtlusest meie tajutõenäosuse kohta. Alles leides, et tõeliselt eksisteerivad ainult aatomid, on ta sellest järeldanud, et meie tajutõenäosus peab olema petlik, mõistus on üksik õige tunnetusallikas. — Senised filosoofid olid välja läinud millegi üldiselt maksva tunnustamisest. Muidugi sai usk meelte tunnetuse kohta tugevasti kõigutatud, kuid alles sofistid esitasid esimest korda küsimuse, kas on üldse olemas üldiselt maksivad tõesed. Nad laiendasid küsimuse teoreetiliselt alalt ka eetilisele. Selles seisab sofistide põhjanev tähtsus filosoofia ajaloo. Suure tähtsuse on omandanud Protagoras'e (480—411) relativism. Tema raamat „Jumalate üle“, mis tema hukkamõistmise põhjuseks oli, algas lausega: „Jumalate suhtes ei või ma teada, et nad on, ega ka, et neid ei ole, sest on palju takistusi selle teadmiseks, kõige pealt asjata tume ja inimese elu lühidus“. Sellega ei pidanud mitte jätama usku jumalaisse, vaid vaieldi ainult võimaluse vastu mõistuse abil nende eksistentsi tunda. — Kuulus on Protagoras'e ütlus: „inimene on kõigi asjade mõõt, olevate, et nad on, mitteolevate, et neid ei ole“. Neis sõnades peitub filosoofilise refleksiooni tähtis edusamm tunnetuse üle. Naiivne inimene on täiesti andunud objektidele: need on siin lihtsalt tema jaoks. Et tajumine ja tunnetamine on subjekti tulemused, ei panda sugugi tähele. Sellelt naiivselt seisukohalt loobumist näeme juba eleaatidel, Herakleitos'el, Anaxagoras'el, Empedokles'el ja Demokritos'el. Neile saab selgeks, et objektide tunnetuseks on tähtis ka subjekti seisukord. Kuid alles Protagoras't võib pidada subjektiivsuse ja subjekti ning objekti vahekorralduse ülesleidjaks. Täiesti teadlikult ja eesmärgiks seades, üles seada ja lahendada filosoofia põhiküsimus, tunne-

tusteoreetiline probleem: kuidas on võimalik tunnetus — on seda esimesena teinud Platon (428—348/7). Juba tema õpetaja Sokrates (469—399) oli oma omapärase küsimuse ülesvõtmisega avaldanud suurt mõju. Vastukaaluks sofistidele, kes, subjektist välja minnes, eitasid igasugust üldmaksvat tunnetust, tõendas Sokrates just seda üldmaksvust. Oluline on tema juures see, et ta ei tungi mingisugusesse teadmise sisse, vaid ta kihutab ennast ja teisi enesetundmise-õppimisele, kõige tõekspeetava teadmise järelekatsumisele. Niisama kui sofistid, uurib tema inimest ja tema mõtlemist ning tahtmist. Milles seisab aga inimese olemus? Kas on ülepea olemas midagi üldmaksvat? Need olid küsimused, mis Sokrates omale seadis. Selles tungis tõe järele, üldmaksva teadmise järele seisab tema terve filosoofia. Üks asi näib temale kõigist tähtsam olevat: enesetunnetus. Seejärel on tema armsam ütlus Delfi oraakli: „Tunneta iseennast“. Tema meetodi olulised tunnused on definitsioon ja induksioon. Uurides, mis iga asi on, leiab Sokrates kõige teaduse eesmärgi ja põhja asja mõistes, tema definitsioonis. Asja kindla mõiste omandab ta induktiivsel teel. Asja üksikute nähtusvormide järeleproovimine viib tema olemuse ja mõiste määramisele: õigluse ja ülekohtu üksikjuhtumuste uurimine võimaldab näit. õigluse ja ülekohtu olemuse ja mõiste määramise. Nii viivad siis definitsioon ja induksioon mõistelielsele teadmisele. Sokrates' e filosoferimine on siis mõistete määramine. Õige teadmine põhjeneb kindlal mõistel. Sisu ei huvita teda alguses veel sugugi, vaid peaaesjalikult probleemi ülesseadmine. Tema filosoofia seisab õieti tema meetodis. Mõtlemine on temal kriitiline mõtlemine. — Mis õpetaja katsus lahendada rohkem üldises probleemi ülesseadmisel, katsus tema geniaalne õpilane — Platon sügava, peenusteni tungiva tunnetuse olemuse üldise uurimise teel. Tema dialoog Theaitetos on jäänud veel tänapäevani üheks tähtsamaks tunnetusteoreetiliseks tööks. Dialoogi põhiküsi-

mus kõlab: mis on tunnetus? Dialoog läheb välja tajust kui tunnetuse alamast astmest. Siinjuures annab Platon põhjaneva kriitika taju kohta. See kriitika põhjeneb taju olemusel, mis võimaldub keha meeleanorganite läbi. Need meeleanorganid on ainult tööriistadeks, mis võimaldavad välist mõju. Olulisem selle akti juures on subjekti puhthingeline tegevus. See on ka ühendavaks sidemeks üksikute tajude vahel. Sest silm ei võta vastu seda, mis kõrv, vaid iga meel ainult temale sobivad kvaliteedid. Järjelikult, mis puutub rohkem kui üht meelt, näit. värvi või tooni identsus või erinevus, ei ole tunnetatav ei silma ega kõrvaga üksi, vaid see võib olla ainult meelte taga seisev tunnetusvõime. Platon kõneleb koguni teadvuse ühtlusest kui tunnetuse põhifunktsioonist. Sest kuidas me tunnetame: olemist ja mitteolemist, ainsust ja mitmust, võrdsust ja mittevõrdsust, ilu ja hüvet ning nende vasteid? Just ainult selle teadvuse-ühtluse abil, mis võtab vastu need üldised otsused iseene läbi ja mitte keha organite abil. — Siin, Theaitetos'es, ja ka teistes dialoogides juhib Platon tähelepanu mõistete tähtsuse peale tunnetamises. Ainult mõistete läbi on meil olemas esemed. Need mõisted võetakse vastu mingisuguse vaimlise nägemise läbi. Selle nägemise esemeteks on aga ideed. Need ideed on asjade olemus ja sünnitavad tõelise igavese olemise, erinedes muutlikuist üksikasjust.

Aristoteles'el (384/3—322), Platon'i õpilasel leiduvad ka tunnetusteoreetilised uurimused, nad ei ole aga temal mitte lahutatud spetsiifilis-loogilistest ja on mitmel korral kokku põimitud metafüüsiliste küsimustega. — Kuigi Platon'il on määratu tähtsus tunnetusteoorias, tuleb viimane temal esile ka mitte eri-distsipliinina ja tema tunnetusteoreetilised uurimused jäävad kahjuks ilma mõjuta selle distsipliini edaspidise arenemise peale. — Alles inglise filosoof John Locke (1632—1704) pani oma teosega: „Katse inimese mõistuse üle“¹⁾,

1) *An Essay concerning human understanding.*

1690 — nurgakivi moodsa tunnetusteooria põhjendamiseks. Selles teoses uurib Locke süstemaatiliselt tunnetuse algupära, koosseisu, olemust ja liikisid. Locke leidis tunnetuse üldise allika välimises ja sisemises tajus (*sensation and reflection*). Ta uuris ettekujutusi (ideesid) ja katsus kindlaks määrata, missugustel tunnetustel on tõelisuse, missugustel paljalt tõenäosuse iseloom. Locke'i teosele järgnesid Inglismaal George Berkeley (1685—1753) ja David Hume'i (1711—1776) tunnetusteoreetilised teosed. George Berkeley oma „Inimese tunnetuse printsiipides“ (1710)¹⁾ oli see, kes esimesena ütles, et asjad väljaspool meid on ainult meie kujutelmad, ja et ei ole mingisuguseid abstraktseid ja üldisi kujutelmad. David Hume (1711—1776), üks kõigi aegade teravmeelsemaid mõtlejaid, võttis oma mõlemas tunnetusteoreetilises teoses²⁾ iseäranis terava kriitika alla substantsi ja kausaalsuse mõiste ja vaidles vastu kõige kogemusel põhjeneva inimese tunnetuse kahtlemata kindlusele üldse. Saksamaal on W. Leibniz (1646—1716) oma tunnetusteoreetilises teoses³⁾, mis ilmus alles 1765 pärast Leibniz'i surma, põhjalikult arvustanud Locke'i vaateid. Ta vaidleb vastu Locke'i sünnipärase ideede kriitikale, ja näitab, et mõisted ja põhimõtted võivad olla meie vaimus mitteteadlikult ja võivad saada aktuaalseiks ja teadlikuiks ainult eriti nendele juhitud tähelepanu läbi. Empiirilistele tunnetustele, mis ei ole tarvilikud, sest igauks neist oleks võinud ka teistsugune olla, seab Leibniz vastu tarvilised ja igavesed loogika ja matemaatika tõed. Sest nende tõdede selgus, s. o. silmapaistev mõtte-tarvilisus tingib, et nad on maksvad *a priori*, s. o. kõigest kogemusest rippumatult. Inimesed näit. ootavad

1) *A treatise concerning the Principles of human knowledge.*

2) *A treatise on human natur.* (Uurimus inimese loomusest).

Enquiry concerning human understanding. (Uurimus inimese mõistuse üle).

3) *Nouveaux essais sur l'entendement humain.* (Uued uurimused inimese mõistuse üle).

homset päeva üksnes harjumuse tõttu, sest nad põhjenevad ainult juhuslikkudel tõdedel. Astronoom sellevastu näeb tulevat päeva ette teaduslikel põhjusil, sest ta usub loogika, arvuteaduse, geomeetria tarviliste ja igaveste tõdede sisse.

Filosoofia põhjapanevaks osaks on teinud tunnetusteooria kuulus krititsismi asutaja, Immanuel Kant (1724—1804). Kant'ist peale peab iga filosoof, enne kui ta oma süsteemi üles ehitab, selgusele jõudma tunnetuse võimaluse, selle piiride ja ulatuse üle. Ta peab oma süsteemi seadma kindlale alusele. Äratatud Hume'i kriitiliste seletuste läbi dogmaatilisest unest, katsus Kant seletada matemaatika ja matemaatilise loodusteaduse objektiivselt maksvaid tunnetusi. Sealjuures jõudis ta *a priori* elementide ülesseadmiseni meelelises ja mõistuse tunnetuses. *A priori*-tunnetused on niisugused, mis ei ole ammutatud kogemusest, Kant'il on aprioorsete tunnetuste tunnuseks nende üldsus ja tarvilikkus. Nende vastandiks on *a posteriori*-tunnetused, mis on kogemuse tulemus ja millel puuduvad üldsuse ja tarvilikkuse tunnused. Ruumis ja ajas leidis Kant niisugused aprioorsed vormid taju jaoks, mille läbi saab võimalikuks objektiivselt maksev ruumi- ja arvuteadus. Puhta loodusteaduse võimalust tõendavad mõistuse aprioorsed vormid, 12 kategooriat, mille abil meie suudame üles seada seaduspäraste loodusenähtuste loodusteaduslikud põhjendused.

Otsekohe pärast Kant'i esinevatel filosoofidel on tunnetusteooria jällegi metafüüsika läbi tagaplaanile tõrjutud. Alles 19. aastasaja teisest poolest peale saab uuesti tugevaks püüe kindlustada filosoofia põhimõtteid tunnetusteoreetiliselt. Esimese tõuke selleks andis siis valitsev materialism, mis dogmaatiliselt tõeks pidas, et lõplikult on kõik tõeline keheline. Pöördi jälle Kant'i juurde tagasi ja alustati ettevaatlikult, tugides Kant'i kriitilistele uurimustele, tänapäevani veel mitte lõpetatud filosoofia uuesti-ülesehitamist. Seepärast on ka veel tänapäev kõigile, kes tahavad tegutseda filosoofia

alal, tarvilik kõige pealt põhjalikult orienteeruda tunnetusteoorias. Ollakse koguni hädaohus seda liiga kõrgelt hindama ja ühes sellega ka loogikat. See tunnetusteooria ülihindamine on veel suurendatud väljapaistvate loodusuurijate läbi: Helmholtz, Du Bois-Reymond, Mach, Ostwald on katsunud leida oma teaduse tunnetusteoreetilised alused. Ka vaimuteadustes on katsutud nende tunnetusteoreetilised alused kindlaks määrata ja põhjendada. Dilthey, Wundt, Windelband, Rickert, Simmel on katsunud määrata vaimuteaduste printsiipe ja metoode.

Kõik tunnetusteoreetilised uurimused lähevad välja kolmest vaatekohast:

1. Kõige tunnetuse algupära ehk tekkimise küsimus.
2. Tunnetamise maksvuse, võimaluse küsimus — tõe probleem —, mida peetakse üldiselt tähtsamaks probleemiks.
3. Tunnetuse eseme määramine: reaalsuse probleem.

I p. Tunnetuse algupära.

Kõik meie teadmine välisilmast algab tajuga. See on ainuke allikas, kust võib ammutada materjali, millest me võime üles ehitada välisilma. Kuid see materjal ei ole meile kunagi ja kusagil otsekohe antud, vaid alati ainult meie meelega vahetelitusel. Välisilmast on meil ainult nägemise ja kuulmise, maitsmise ja haistmise, kompamise ja soojuse märged. Kõik meie tunnetuse välisilma kindlus oleneb seepärast sellest, kas meie meeled võivad meile edasi anda õige pildi, või kas vähemalt sellest, mis nad meile annavad, selgub kindlasti nende õige, objektiivne kuju. Kõik tunnetuskriitika peab seepärast tingimata algama meie taju kriitikaga. Ma näen näit. rohelist kuuske oma akna ees, mis on ilus ja kõrgeks kasvanud, üleval ladvas, nagistab oravakene käbi kallal, oksad liiguvad sinna ja tänna tuule käes . . . Meil on siin tegu nägemistajuga. Ma olen

pööranud oma pilgu kuusele ja nõnda sellest saanud nägemismulje. Objektiivselt on järjekult aset leidnud nõndanimetatud ärritus, mis on meelega kaudu kuni peaauguni edasi andunud. Ja alles, kui see siin on jõudnud teatud tsentraal-osadeni, sünnib meie hinges vastav tajus. Meil on järjekult roheline kuuse tajus juures tegu äärmiselt komplitseeritud kogufaktiga, mis võib välised objektid meie teadvusse tuua ainult terve rea protsesside abil. Kas me võime aga nii komplitseeritud teel ka tõesti saavutada objektiivsete asjade õige struktuuri, või läheb teel midagi kaduma, sünnivad muutused?

Vastuse saame siis, kui me tunnetusprotsessi lähemalt uurime. Igast tunnetusest võtavad osa kaks faktorit: üks — empiiriline faktor, millega me suhtume vastuvõtvalt (retseptiivselt); teine — ratsionaalne faktor, mis esitab meie ise-tegevust, meie antud aine ümbertöötamist. Meie näites on kuusk — empiiriline faktor, mis meie meelte peale mõju avaldab. Minu „mina“, millel on tajus — kuusk, on teine, ratsionaalne faktor, mis antud ainet korraldab ja ümber töötab.

Kas on nüüd vahet nende faktorite väärtuses? Mis-sugust nendest peab pidama tähtsamaks, primäärseks?

§ 1. Empirism peab kogemust tähtsamaks ja olulisemaks, mis on ka ühtlasi põhjanev ja primäärne moment. Sest ilma kogemusega ei ole üldse mingit tunnetust. Viimane on võimalik alles siis, kui on midagi empiirilist. Lapsel näeme ju igapäev, kuidas tema vaim ärkab alles meelte ärrituse tagajärjel. Seepärast lükkab empirism ka tagasi sünnipärased ideed. Vaim on palju enam *tabula rasa*,¹⁾ tühi leht, seni kui kogemus tähendab sinna peale oma märgid. Empirism ei lähe seepärast iialgi kogemuse poolt antust kauge-male. Sellepärast ei või tema ka saavutada varemalt nähtu tagasituleku objektiivset tarvidust. Ainult subjektiivselt, meie

1) Õieti: siledaks tehtud vahatahvel.

harjumuse läbi on tingitud, et meie ootame seda, mis seni sündinud, ka tulevikus samul tingimusil. Rohkem kui see subjektiivne tarvidus, mida harjumuse võim enesega kaasa toob, ei ole olemas. Temast olevat ka täiesti küllalt meie praktilises elus. Näit. minu ees on tükk paberit, s. t. mul on need nägemistajud; ma arvan, et mul oleksid need ja need kompamistajud, kui ma teeksin selleks tarvilised liigutused. Ja kui ma lahkun toast ja ütlen: minu kirjutuslaual on tükk paberit, siis tähendab see: ma olen veendunud, et kui mina või ka keegi teine sisse läheb, siis võib ta seda paberit näha ja puudutada. Niisama on ka minu kirjutuslauaga, minu raamatutega, minu toaga. . . Nii siis ei lähe ma teatud tõenäosusest kaugemale. Ma võtan kogemuse põhjal omaks, et maailmas ühesugusele kõikjal ka tulevikus järgneb ühesugune. Meie hariliku praktilise elu jaoks on sellest tõenäosusest täiesti küllalt. Kuid muidugi teoreetiliselt ei rahulda meid täiesti, et meie tõelisuse tunnetus on üksnes väga tõenäone, mitte aga tingimata üldmaksev ja tarvilik.

Empirismi edustasid vanal ajal kõige pealt sofistid, isearanis Protagoras. Ka sokratilise kürenaikute kooli asutaja Aristippos (400 e. Kr.) oli empirist. Empiristlik oli niisamuti stoikute ja epikurealaste tunnetusteooria. Stoikutel on hing algupäraselt samuti „puhas vahatahvel“, mille peale asjad vajutavad vastavad kujutelmad. Epikuros (341—270) peab tõeks kõiki meelte tajusid, ta peab neid ainelisteks pildikesteks, mis tulevad esemetest meie meelten. Nendest moodustuvad mõisted. Kriteeriumiks aga, kas nad tõelised on, on jällegi ainult taju tõendamine. Empirismi suurejoonelisem arenemine langeb uude aega. Empirismi õitseajaks oli 17. ja 18. aastasaja Inglise tunnetusteooria. Juba Francis Bacon (1561—1626) toonitas alati kogemust. Tunnetamise põhjaks pidas ta kogemust, mida ta katsus meisterdada meetoodiliselt induktsiooni abil. Bacon'is nähakse harilikult

uuema empirismi isa. Ka Thomas Hobbes (1588—1679) seab üles kogemusel põhjeneva filosoofia, mis aga siiski lõpuks välja areneb metafüüsiliseks õpetuseks — materialismiks.

Alles Locke'il jõuab empirism otsustavale arenemisteele. Locke vaidleb energiliselt vastu sünnipäraste ideede õpetusele. Kõik tunnetused tekivad hiljem, sealjuures abstraktsed kõige viimaks. Ta võrdleb hinge algupärast seisukorda puhta valge paberiga, mida täidetakse ühe sõnaga — „kogemus“ (*experience*). Viimane on, nagu juba öeldud, väline (*sensation*) ja seesmine ehk enesevaatlus (*reflection*). Meelte tajud viivad üle välistelt esemetelt meie hingesse seda, mis seal kollase, palava, pehme, kibeda jne. märke (*sensation*) esile kutsub. Nendest kujutelmest tekitab sisemine meel (*reflection*) rea operatsioone, nagu uskumine, kahtlus, otsustamine, tahtmine. Järjelikult tekivad inimesel kujutelmad alles siis, kui talle saab osaks esimene sensatsioon. Alles aja jooksul hakkab hing ise-oma kujutelmega tähele panema. Enesevaatlus astub järjelikult esile alles sekundäarse faktorina. Edasi teeb Locke vahet välisasjadel primäärsete ja sekundäärsete omaduste (*qualities*) vahel. Primäärsed on niisugused, mis tõeliselt on olemas kehas, s. t. on lahutamatult nendega seotud, nagu läbitungimatus, ulatus, kuju, liikuvus. Sekundäärsed on niisugused, mis eksisteerivad mitte kehis endis, vaid ainult meie kujutelmades, nagu värvid, toonid, lõhna-, maitse- ja soojusemärged. Meie märged tekivad tõuke läbi, mis andub edasi välistest esemetest närvikava kaudu peaajuni, teadvuse asukohani, inimese vaimu kambrini. Kui silmad ei näe, kõrvad ei kuule, jäävad üle ainult primäärsed, reaalsed kvaliteedid. Mida meie näit. märkame soojusena, on oluliselt ainult liikumus. Millel aga põhjeneb nende primäärsete kvaliteetide reaalsus, ei uuri Locke mitte edasi.

George Berkeley (1685—1753) kõrvaldab materiaalse substantsi jäänuse, mis oli Locke'il veel järele jäänud primäärsete kvaliteetide kujul. Ulatus, kuju, läbitungi-

matus, liikumus on meis niisama subjektiivsed seisukorrad kui värvid, soojus ja magusus. Läbitungimatus ei ole miski muu kui vastupanekutunne, kujutelm, mis võib olla ainult tundvas vaimus. Ulatus, suurus ja liikumus ei ole isegi mitte märged, sest meie näeme ainult värve, mitte kvantitatiivseid määramisi. Need on suhted, mida meie järele mõteldes loeme sekundäärsete kvaliteetide hulka ja ei või kujutella ilma nendeta. — Berkeley oli ka veendunud nominalist, s. o. ta vaidles vastu abstraktsete kujutelmade olemasolule. Locke oli tõendanud: kõik tõeline on individuaalne, üldised olevused on ainult abstraheerivas mõistuses. Berkeley võtab isegi küsimuse alla abstraktsete kujutelmade võimalikkuse. Nagu kõik olevused on üksikud asjad, nii on kõik ideed üksikud kujutelmad.

Inimhinge „suur anatoom“ David Hume (1711—1776) teeb järeldused Locke'i ja Berkeley empirismist. Ta eitab vaimlise substantsi, s. o. hingelise realiteedi, kui seesmise kogemuse kandja, mõistet ja arvustab mahategevvalt kausaalsuse printsiipi.

Meie tajume mitte substantse, vaid ainult seisukordi ja tegevusi. Tundmatu miski, mis omadustel on või kuhu omadused kuuluvad, on meie kujutlusvõime ülearune fiktsioon. Asi ei ole miski muu kui omaduste summa, millele me loome iseäralise nime, sest et nad esinevad alati koos (või muutudes teatava seaduspärasusega). Substantsi idee on tekkinud subjektiivse harjumuse tagajärjel, mida meie ekslikult objektiivime. Ta on tekkinud seesmisest tajust, et meie kujutelm jääb oma sarnaseks mitmekordsel sama tunnuste-rühma märkamisel. Alati, kui ma näit. näen suhkrut, teen ma sedasama, nimelt ma ühendan valge värvi, magusa maitse, kõvaduse jne. omadused üksteisega. — Selle ühendamise idee, mis kuulub õiguse poolest ainult kujutlemise seesmise tegevuse alale, viime ekslikult üle välistele omadusterühmadele ja teeme sellest viimase reaalse substraadi. Ühes materiaal-

sete substantsidega eitab Hume ka vaimlisi. Ei ole mingisugust vaimlist substantsi, hingelist realiteeti kui seesmise kogemuse kandjat. Hing ei ole tõeliselt miski muu kui kõigi seesmiste seisukordade summa, kujutelmade kogu, mis vahelduvad lõpmatus ja seadusepärases korras. Hing sarnaneb näitelavale, kus ette astuvad tundmused, tajud, mõtted, tahtmusaktid, ilma et ta ise nähtavaks saaks. Isiku identsus tekib sarnaste kujutlusriidade sageda kordumise läbi ja meie ideede vähehaaval sündiva muutuse läbi, mida võib kergesti katkemata kestvuseks pidama hakata. — Mahategev on ka Hume'i kausaaliteedi-printsipi kriitika. Põhjalikkuse mõiste põhjeneb seesmise tarviduse tundel, üle minna ühe kujutelma juurest teise juurde.

Harjumusest kaks sündmust, päikesepaistet ja soojust, ühendatult näha, tekib psüühiline sund, mõtelda ühe taju juures teise peale ja oodata tema tekkimist. Meie taju näitab meile alati ainult sündmuste üksteisele järgnemist (*post hoc*), näit., et üks biljardikuul teist tõukab ja see siis liikuma hakkab. Et üks sündmus teise läbi tekiks (*propter hoc*), et üks biljardikuul liigub sellepärast, et teine on teda tõuganud, ei taju me mitte, vaid lisame oma poolt juurde. Nii siis põhjuse ja tegevuse ühendust seletab Hume psühholoogiliselt assotsiatsiooni seadustega harjumuse tagajärjena.

Teatud lõppsihini jõudis empirism John Stuart Mill'il (1806—1873), kelle arvates võib isegi matemaatilist tunnetust tuletada kogemusest. Suurem Mill'i teene on tema empirismi metodoloogia. Kõige meie tunnetuse, isegi matemaatilise, ainuke allikas on kogemus. Kõigi teaduste ainuke tagajärjerikas meetod on induksioon. Mill arendab oma peateoses: „Deduktiivse ja induktiivse loogika süsteem“ teravmõtteliselt järgmist 4 meetodi:

1. Ainsas ühtava meetod: kui ühe loodusenähtuse kaks või rohkem juhtumust ühe ainsa olukorraga kokku langevad, siis on see olukord selle nähtuse põhjus resp. tagajärg.

2. Ainsas erineva meetod: kui kahel eri juhtumisel on kõik olukorrad ühised peale ühe, siis näitab see olukord tagajärge (põhjust) või selle tarvilist osa.

3. Ülejääkide meetod: kui loodusenähtusest ära võtta osa, mis on tuntud varema induktsiooni läbi, siis on ülejääk seni tähelepanemata jäänud või tundmatute eeltingimuste tagajärg.

4. Kaasmuutuste meetod. Loodusenähtus, mis muutub, kui teine nähtus teatud viisil muutub, on kas selle põhjus (tagajärg) või vähemalt temaga ühendatud mingisuguse kausaalse vahekorra läbi.

Mill'i vaated on avaldanud suurt mõju positivismi ja tõelisuse seisukoha peale, millest me veel edaspidi kõneleme.

Prantsuse filosoofil Condillac'il (1715—1786) saab empirism sensualismiks. Ta tunnustab ainult üht tunnetuste allikat, meelte tajusid. Oma peateoses „Urimus märgetest“ (*Traité des Sensations, 1754*) katsub Condillac arendada kogu vaimuelu meelelisest märkest kui ainukesest allikast. Seks otstarbeks kujutleb ta ühe kuju, s. o. välisilmast just kui marmorkatte läbi täiesti eraldatud hingelise olevuse. Ta kirjeldab nüüd, kuidas üksikud meeled temal üksteise järele ärkavad. Kõige pealt kõige madalam, haistmismeel, viimaks kõige kõrgem, kompamiseel, mis kutsub meis esile välisilma kujutelma ja õpetab teisi meeli tema üle otsustama. Condillac katsub ka näidata, et ühes mäkega on antud ka teadvus selle üle. Tähelepanemine on andumine ühele märkele, meeldetuletus — märgete järelmõju.

Otsustamine ei tähenda midagi muud kui kaht märget ühel ajal omada ja neid tähele panna. Sellega areneb kõik teadvuse tegevus meelelisest tajust, on ümbertehtud märkamine.

Nii siis ei lähe empirism teatud tõenäosusest kaugemale. Järjekult ei või see anda tarviliku, üldmaksva tunnetuse ideaali ja ei tahagi seda, nagu me äsja empirismi väljapaistvaimil edustajail oleme näinud. —

§ 2. Ratsionalism katsub seda ideaali anda. Et seda saavutada, annab ta mõtlemisele meelelise kogemuse ees eesõiguse või koguni ainuvalitsuse. Ta väidab, et ainult mõtlemine põhjendab tõde, ja saavutab selle läbi tunnetuse objektiivsuse. Olla kerge ära näidata empiirilise faktori puudulikkust ja alaväärtuslikkust. Iga kogemus võivad teisiti olla, kui ta on. Me võime koguni kujutella, et päike järgmisel hommikul ei tõuse, et sel aastal meil suvi igavesti kestab jne. Nende kogemuste põhjal saavutatud otsuste vastand ei ole mitte mõttetus, sest neis ei sisaldu mingisugust tarvilikkust. Nii siis, kuivõrd tunnetused olenevad empiiristest faktoritest, niivõrd on kõige tunnetuse kõrgem siht neile kättesaamatu. Ent nüüd küsib tahtmata igaüks: kuidas tuleb aga, et puhta matemaatika laused on absoluutse maksusega. Igas kolmnurgas on seesmiste nurkade summa võrdne kahe täisnurgaga ($2d$), kaks vertikaalset nurka on alati võrdsed jne. Et selle peale vastust anda, peame kõige pealt uurima, missugust osa etendab kogemus neis tunnetusis. Sest meie nägime äsja, et kogemus ei võimalda mingisugust tarvilikkust või üldmaksust. Nende matemaatiliste lausete kohta selgub aga, et nad arenevad ja tõenduvad *a priori*, s. t. kõigest kogemusest rippumatult. Matemaatikale on ükskõik, kas ilmas on kolmnurki või nurki. Kui aga kusagil on kolmnurk või nurk, siis peavad nad alistuma kõigile matemaatilistele määramistele.

Tunnetus peaks järjekult, et olla üldmakssev ja tarviline, tugima ratsionaalsele faktorile ja kas hoopis kõrvaldama empiirilise või piirama miinimumini. Ratsionalism vanal ja uuel ajal on suuremalt jaolt talitanud esimese viisi järele. Ta väidab, et kõik tunnetus saab meile teatavaks mõistuse läbi immanentse arenemise teel, mitte taju teel saavutatud printsiipide läbi. Eeskujuga pakub, iseenesest mõista, matemaatika. — Kui nüüd niisugused printsiibid oleksid olemas, siis peab küsima, kuidas tuleme meie niisuguste esimeste

printsipiide, absoluutsete lähtekohtade juurde? Ratsionalismi järgi leiduvad need printsipiidid meie mõistuses algeliste eeldustena, ja intellekti korraldav jõud tõstab nad ideiks ning põhilauseiks. Teiseks, kuidas tuleb, et niisugune apriorne mõttesüsteem on kooskõlas tõelise maailmaga? Sest kõige filosoofia eesmärgiks on ju tõelisust põhjendada ja mitte konstrueerida fantaasiapilte. Kuidas tuleb, küsime meie, et niisugune ainult mõistuse tegevusel konstrueeritud süsteem võimaldab meile objektiivse tunnetuse? Ratsionalism lahendab selle probleemi, seletades, et tõelisus on iseenesest miski mõtteline ja seepärast võib teda tunnetada mõtlemise teel.

Vanal ajal on esimestena eleaadid, nimelt Parmenides, arvanud, et mõistusel on üksi võim olevat tunnetada. Parmenides¹⁾ väitis julgesti: mõtlemine ja olemine on üks. Parmenides jätab esimest korda kogemuse kõrvale ja tuletab oleva omadused ainult olemise mõtlevast vaatlemisest. Olev peab oma olemuselt olema tekkimatu, muutmatu, jagamatu. Asjade mitmust, mida meie võime näha, kuulda, katsuda, ei eksisteeri, see on paljalt näilikkus, meelte pettus. Järjekult ei ole ka tekkimist ega kadumist. Sest tekkimine eeldab mitteolemist kui üleminekut mitte-olemisest olemisse; niisama eeldab ta kadumist kui üleminekut olemisest mitte-olemisest. Et ainult olev võib olla mõtlemise esemeks, ei ole mitte-olemine üldse mõeldav. Platon on siis hiljem oma filosoofilises süsteemis annud mõistelisele suure eesõiguse empiirilise ees. Meelelise taju maailm ei ole mitte tõeline maailm, tõelisus on ideede-ilm. Kuidas tuleme me selle tunnetusele? Inimese hing on Platon'i järele miski, millel on tõelisusega algeline olemusühtlus. See on ise mõtlemine ehk vaim. Oma esinemisel ei ilmu ta mitte sellena, mis ta õieti on, kui puhas mõtlemine. Ta olemus on siin varjatud meelelise juurdelisamise tagajärjel. Kuid see maa-

¹⁾ VI a-s. e. Kr. Sünd. umbes 540 enne Kr.

pealne elu on paljalt tema elu möödaminev faas. Ihtus olekus on ta õieti, mis ta on, ja seisab otsekoheses ühenduses tõelise tõelisusega, nähes ideid, igavesi olevusi. Tunnetus on seega uuesti-meeldetuletus. Mida rohkem hing end lahti kisub kehast ja meelelisest, mida rohkem ta katsub tunnetada puhta mõtlemise läbi, seda täielikumaks saab tema tunnetus. Oma kuulsas pildis, „Riigis“¹⁾ näitab Platon, kuidas mõtlemine ihulises elus tumestub meelelisuse läbi. Ühes koopas, seljad pöördud sissekäigu poole, istuvad ahelais inimesed. Lapsest saadik on nad selles koopas kinniseotud ahelatega. Ahelad ei luba neid isegi pead liigutada. Tagapoolt paistab neile tulevalgus. Kuid tule ja köidetute vahele on ehitatud madal müür, sarnane aiale, mida veiderdajad üles seavad, et näidata selle üle vaatajaile oma kunsttükke. Inimesed kannavad sealt mitmesuguseid asju mööda, mis ulatuvad üle müüride, kusjuures kandjad arusaadavalt osalt kõnelevad, osalt vaikivad. Köidetud näevad ainult asjade varje tagaseinal ja peavad neid varje tõelisiks asjaks. Nii-sama istub hing ihu koopas ja näeb igasuguseid asjade varje, mis sinna langevad möödaminevaist asjust ihu aukude, silmade ja kõrvade, läbi. Ainult väheste inimeste hinged võivad meelde tuletada kord nähtut ja võivad seeläbi saada tõeliselt targaks ja heaks. Asjade nägemine, mis kui ideede kujutused on sarnased varem nähtule, äratav meis meeldetuletuse kord nähtud tõelisest olemisest. Iseäranis ilu nägemine siin maa peal kutsub selle seisukorra esile. Näeb keegi ilusat keha, siis tekib temas tunnetus, et iluduse mõiste on kõigis ilusais kehis ühesugune. Ta tunnetab, et hingede iludusel on suurem väärtus kui ihulisel iludusel. Kihutatud mitteteadlikust igatsusest tõesti oleva järele, näeb ta tervet iluduse merd oma ees ja jõuab ilu tunnetusele. See on igavene, tekkimatu ja mittekaduv, mitteolenev ruumist

¹⁾ 7. raam. alguses.

ja ajast ja väliseist suhteist. Üksikud ilusad asjad saavad ilusaks selle läbi, et nad saavad osa sellest ilust. Tõelist asjade olemust võime järjekult tunnetada ainult mõtlemise läbi, kui me vabaneme niipalju kui võimalik meelelisusest. — Aristoteles, ehk ta küll annab kogemusele tunnetuses suurema tähtsuse, peab siiski ainult mõistust kõrgemate ja kindlate tõdede allikaks. — Niisama kui empirism, saab ka ratsionalism oma kindlama kuju uuel ajal, olles peavooluks mandri 17. ja 18. aastasaja filosoofias. Pea-edustajad on Descartes, Spinoza ja Leibniz. René Descartes (1596—1650), mitterahuldatud skolastilisest tarkusest, mis näis temale sisaldavat vähe tõtt, püüdis iseseisvalt tingimata õige ja kindla tunnetuse poole. Matemaatika alal tegutsemine näitas temale sihi, milles tuleb seda otsida. Nagu siin mõtlemine üksikuist silmanähtavalt õigeist lauseist ammutab teised tõed, nii peab ka filosoofia, välja minnes kahtlemata kindlaist lauseist, oma tõesid deduktiivselt põhjendama ja tõestama. Et seda ratsionalistlikku ideaali teostada, vajame järjekult kõige pealt kahtlemata kindlat lähtekohta. Metoodiline abinõu, mida Descartes tarvitab, et seda saavutada, on üldine kahtlus, s. o. põhimõtte mitte midagi maksvaks lugeda, mille kohta ka kõige väiksem kahtlus võiks tõusta. Selle põhimõtte järgi käies kahtleb ta kehade eksistentsis, oma ihu kaasa arvatud, jumala olemises, koguni näilikult kõige kindlamate lausete tõelisuses, nagu näit., et $2+3=5$. Võiks ju olla, et ma ainult näen unes asju, mida ma usun tõelistena tajuvat, et kõigevägevam valemim petab mind isegi selles, mida ma usun tunnetavat kahtlemata kindlusega. Kuid kõiges kahtluses jääb lõpuks püsima üks, mis on kahtlusest vaba: kahtlus ise ja ühes temaga minu enese, kahtleja, olemasolu: ma mõtlen, järjekult ma olen (*cogito, ergo sum*). See esimene ja kindlaim tunnetus paistab meile täiesti selgesti, ei vaja mingit tõestust. See on täielikult selge ja täppis kujutelm. Descartes väidab nüüd, et

kõik, mida ta tunnetab niisama selgesti ja täpsalt, on niisamuti õige, ja saavutab seega üldise reegli: kõik on õige, mida ma tunnetan selgesti ja täpsalt¹⁾). See on saanud ratsionalismi põhireegliks. Sellele reeglile tugides katsub Descartes tõestada jumala olemasolu ja välisilma reaalsust. Jumala tõestused, iseäranis ratsionalismile nii iseloomuliku ontoloogilise tõestuse on hiljem Kant ümber lükanud. Ontoloogiline tõestus tuletab jumala eksistentsi tema kui täielikuima ja reaalseima olevuse mõistest. Sellest jumala mõistest peab järgnema tema eksistents just samasuguse tarvilikkusega, millega kolmnurga mõistest järgneb, et tema nurgad on võrdsed kahele täisnurgale. Kui jumala tunnustest puuduks eksistentsi tunnus, siis ei oleks jumal mitte enam reaalseim ja täielikuim olevus; kõrgema täielikkuse hulka kuulub ka tõeline olemine. Kant aga näitas hiljem, et olemasolu ei ole mingi tunnus, mis kuulub asja mõistesse samasugusel kombel kui teised mõistet moodustavad tunnused. 100 tõelist taaldrit ei sisalda oma mõistes enam kui 100 üksnes võimalikku või mõeldud taaldrit, ja 1000 taaldri mõiste ei tee nende olemasolu tõenäosemaks kui 100 taaldri mõiste saja olemasolu.

Välisilma reaalsust tõestab Descartes täiesti dogmaatilisel. Selge mõtlemine peab tema arvates asjadega kooskõlas olema, ja järjekult võib tema oma mõistete läbi täiesti täpsalt määrata kehaliste kui ka vaimliste asjade loomuse.

Benedictus Spinoza²⁾ (1632—1677) on ratsionalismi klassik. Temas jõuab ratsionalistliku mõtlemise arenemine oma kulminatsioonipunktini. Geomeetiline meetod on eeskujuks, millele ta katsub filosoofiat järele aimata, nii väga et ta oma peateoses, eetikas, tarvitab isegi selle meetodi vä-

1) *omne verum est, quod clare et distincte percipio.*

2) Õieti Baruch de Spinoza.

list kuju. Ta algab definitsioonidega, lisab nendele juurde aksioomid ja postulaadid, laseb selle peale järgneda peaosana propositsioonid ehk õppelaused, lõpuks demonstratsioonid ehk tõestused, mis tuletavad hilisemaid õppelauseid varemaist, neid aga iseenesest kindlaist põhilauseist.

Sel kombel talitav mõtlemine annab, eeldades tema järel duste tõesust, tõelisuse loomuse täpsalt edasi, sest tõelisus kuulub iseeneses täiesti loogiliselt kokku. Nagu maailma sügavamast ja kõikesisaldavast põhjusest läheb välja asjade täius puht seadusepärases, loogiliselt tarvilikus korras, nii tuletab mõtlemine puht-loogilisel talitusviisil kõrgema ja kõikesisaldava olevuse mõistest kõigi teiste asjade mõisted: ole mine ja õige mõtlemine on teineteisega kooskõlas. Nagu kolmnurga loomusest järgneb, et tema nurgad on ikka ja alati võrdsed kahe täisnurgaga, nii järgneb jumala olemusest asjade ilma olemasolu.

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716), sügav mõtleja, kelle ideed veel tänapäevani huvi äratavad, on saanud tolle intellektualismi põhjendajaks, mis katsub Hegeli süsteemis mitte ainult kõiki hingelisi nähtusi, vaid otse kõike tõelist mõista, kui mõtte arenemist iseene poole. Märkamise ja tunne on Leibniz'i jaoks paljas mõtlemise eelaste. Segaseiks mõtteiks peab tema niihästi meelelisi tajusid, kui ka tundeid. Meie ei ole kunagi ilma mõteteta, kuid sage dasti me ei ole neis teadvad. Kui sügavas magamises mõtlemine lakkaks, siis ei võiks meil üles tõustes olla mingisuguseid mõtteid, sest iga kujutelm tekib eelmisest, kuigi me selles teadvad ei ole. Mitte puhta tahvliga ei tule intellekti võrrelda, vaid marmorrahnuga, mille soontes kuju piirjooned on ette tähendatud. Sellega on kõik kujutelmad sünnipärased ses mõttes, et nad kasvavad välja seesmistest idudest. Meie omame neid algusest peale mitte väljakujunenutena, vaid potentsiaalselt, s. t. meil on võim neid toota, produtseerida. Sensualistide lause, et midagi ei ole mõistuses, mis ei tule

meeltest, on vale; mõistus ise ei ole ju ka meelelist algupära, nagu ka Locke tunnustas. Selle kõrval leiame Leibniz'il tähtsa vahetegemise, mis kahjuks alguses täiesti tähele panemata on jäänud, nimelt vahetegemise mõttetarvilikkude, mõistuses põhjendatud ja paljalt kogemuspäraselt maksvate tõdede vahel. On tõesid, mis tulevad mõistusest ja mille peale mõistus vaatab kui absoluutselt tarvilikkude ja üldmaksvate peale, tõesid, mille vastand tähendab loogilist vasturääkivust ja on sellepärast võimatu. Leibniz nimetab neid mõistusetõdedeks¹⁾ ehk igavesteks tõdedeks. Nende hulka kuuluvad näit. loogilised ja matemaatilised tunnetused.

On aga ka tõesid, mis põhjenevad kogemusel, s. t. on saavutatud kogemuspäraselt meelelistest tajudest, mis tekkinud, tõi küll, ka meist endist, kuid mitte meie mõistusest. Neil tõesidel ei ole absoluutset tarvilikkust ja üldmaksvust, mis iseloomustab mõistusetõesid. Kogemus näitab meile ikka jälle, et sellele või teisele olukorrale a järgneb reeglipäraselt olukord b, alati järjekindlalt. Me järeldame sellest, et a'le järgneb alati b, ja seame üldmaksva tõena üles, et a on b põhjus. Kuid sel järeldusel ei ole ilmtingimata maksvust, nagu mõistusetõel. Vastand ei ole mitte loogiliselt võimatu, ei kutsu esile mingisugust loogilist vasturääkivust. Miski aga, mille vastand jääb vähemalt mõeldavaks, ei ole mitte tingimata tarvilik ja üldmakssev, vaid maksab ainult niikaugele ja niikaua, kui kogemus seda ikka jälle tõendab, ja ei näita mingit vastandi näidet. Leibniz nimetab neid tõesid tõsiasja-tõdedeks²⁾, sest kõik tõsiasjad tehakse kindlaks ainult kogemuse läbi. Nende hulka kuuluvad tõesid, mida tõendavad induktiivsed teadused, iseäranis füüsika. Looduseeadused ei ole mitte otsekohe üldmaksvad igavessed tõesid, vaid ainult asjade kogemuspärase suhtumise formuleerimised,

1) *vérités de raison.*

2) *vérités de fait.*

loodusekäigu kindlaksmääramised. — Kahjuks ei ole Leibniz ise järjekindlalt läbi viinud seda ratsionalismi ja empirismi vahel kompromissi sünnitavat vaatlemisviisi. Tema kõrval on teine, puht-ratsionalistlik vaatlemisviis, mille järele tõsiasja-tõed erinevad mõistuse-tõdedest¹⁾ mitte liigi, vaid ainult kraadi (astme) poolest. Inimese loomuse puudulikkusega on põhjendatud, et meie mõistame ja tunnetame ainult üht osa iseenesest mõistuse läbi tarvilikku asjade ühendust, et see on mõistusetarvilik. Palju sellevastu, mis iseenesest otsekohe tarvilik on, õpime meie tundma ainult kogemuse läbi ja tunnetame seda ainult kui kogemuspäraselt konstateeritavat, kui paljast tõsiasja-tõde. Kõrgem, asjade põhjuseni tungiv vaim tunnetaks aga just sedasama, mis on meile empiirilise tõsiasja-tõde, kui mõistusetõtt ja sellega kui absoluutselt tarvilikku.

Leibniz'i filosoofiat, võetud puht-ratsionalistlikult, süstematiseeris ja populariseeris Christian Wolff, Saksa valgustus-ajajärgu isa (1679—1754). Kahjuks kõrvaldas ta just Leibniz'i sügavamad ja väärtuslikumad mõtted ja seadis nende asemele mõistusepärased, s. t. tervele inimese mõistusele rohkem sobivad mõtted. Oma usus mõistuse vääratamatusse on ta täiesti dogmaatik. Ülepea on ta alati kõvasti kinni pidanud ratsionalismi põhimõttest, et olemine ja mõtlemine langevad kokku.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770—1831) uuendas jälle intellektualismi, mis oli Kant'i krititsismi läbi kitsendatud, ja arendas tema tervet maailma sisaldavaks panlogismiks. Tõelisus on iseenesest mõte, seesmise tarvilikkusega avanev idee. Täiuslik tunnetamine seisab olivate mõtete järelemõtlemises. Filosoofilise mõtlemise dialektilises²⁾ liikumises kordub ehk võtab ennast kokku iseteadvalt elavas liikumises olev absoluutne idee.

1) *vérités de raison*.

2) Dialektiliseks nimetab Hegel seesmist tarvilikkust, milles are-

Filosoofia ülesanne on jälgida loogiliste ideede arenemist kõigist staadiumitest läbi ja näidata selle arenemise seesmist tarvilikkust dialektilise meetodi abil. Seda on võimalik lahendada, sest et subjektiivne filosoofiline mõtlemine, mõistete dialektiline arenemine üksteisest meie teadvuses, langeb kokku objektiivse maailma arenemisega, mis on ju Hegel'i järgi loogiline protsess. Mõtlemine ja olemine on identsed, meie mõtlemise kategooriad on ühtlasi maailmakategooriad.

§ 3. Krititsism.

Küsimus, mille üle oli vaidlus ratsionalismi ja empirismi vahel, oli oluliselt see: kas on olemas esemete tunnetust puhtast mõistusest, s. o. *a priori*? Ratsionalism andis jaatava vastuse: puhta mõtlemise läbi saavutame asjade absoluutse tunnetuse, mis ei ole võimalik meelte läbi. Empirism eitab küsimust: esemete tunnetus on meil ainult kogemuse läbi, millest siis järgneb, et meil ei ole üldmaksvaid ja tarvilisi tõesid. Krititsim näitab, et mõlemad vastused on ühekülgsed. Immanuel Kant (1724—1804), krititsismi asutaja, Hume'ist õhutatud, uuris süstemaatiliselt tunnetuse võimalust ja katsus kindlaks määrata tema allikad ja piirid. Ta tegi kindlaks, et igast tunnetusest võtavad osa kaks faktorit: empiriline, aine, mis langeb kokku märgetega ja on antud *a posteriori*, ja transtsendentaalne, vorm, mis on *a priori*. Tunnetuse aine tuleb esemeist, mis affitseerivad meie tundeilma, välist ja seesmist tunnet. Vorm tuleb meie tunnetusvõimest, mis jaguneb tunneteks ja mõistuseks. Järgmise skeemi järgi saame neist põhijoonist kergesti ülevaate:

---

neb loogiline idee (maailma vaim) teesi, antiteesi ja sünteesi kolmikaktis, kusjuures iga mõiste kahaneb iseeneses, muutub oma vastandiks, et siis vastulauset kõrgemas ühtluses (sünteesis) ümber lükata.

Empirism

Ratsionalism

(Mõistus on passiivne,
taju on ainuke allikas)

(Mõistus on aktiivne,
sünnipärased kujutelmad)

K a n t

Kaks tunnetuse faktorit

Aine

Vormid

Affektsiooni läbi tekki-
vad märked (*a posteriori*)

Tunnetusvõime käsitus- ja
tegevusviisid (*a priori*)

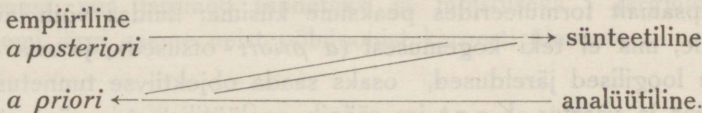
Alles mõlemad kokku annavad tunnetuse.

Hume'i järele ei ole tõsiasjade üle üldse mingisuguseid üldisi ja tarvilikke otsusi. Kõigile meie looduseadustele, mehaanikaseadustele, kui ka keemia ja füsioloogia omadele, koguni kausaalseadusele antakse ainult relatiivne üldmaksvus. Siis ei oleks meil, ütleb Kant, ülepea enam teadmist. Sest teadmine peab olema seotud üldmaksvusega ja tarvilikkusega. Hume'i vastu räägib ka puhta matemaatika ja puhta loodusteaduse seisukord. Mõlemad teadused sisaldavad otsustusi, mis on üldised ja on sealjuures siiski kõigest kogemusest rippumatud. Sinna kuuluvad kõik puhta matemaatika laused. Oleme me näit. aru saanud Pythagoras'e õppelause tõendusest, siis näeme, lausel on üldmaksvus, see maksab kõigi kolmnurkade jaoks.

Sellesama kindlusega oleme veendunud, et igal muutusel on põhjus. Sellega kasvab filosoofilisel järelemõtlemisel probleem, kuidas on võimalik niisugune aprioorne esemete tunnetus, s. t. kuidas võib tema maksvust arusaadavaks teha. Täpsamalt formuleerides peaksime küsima: kuidas võib lauseile, mis ei teki kogemusest (*a priori*-otsused), ja mis ei ole loogilised järeldused, osaks saada objektiivse tunnetuse õigus ja väärtus. Kant ise räägib analüütilistest ja sünteetilisest otsustest. Analüütiliseks nimetab ta niisugust, mille predikaat sisaldab tunnuse, mis juba sisaldub subjekti mõis-

tes. Analüütilised otsused on näit.: ring on ümmargune; kõigil kehadel on ulatus; kuld on metall. Kui tahaksime seda otsust eitada, siis räägiksime iseenesele mõtlemises vastu. Nii siis, ta maksab rippumata kogemusest üldiselt ja tarvili- kult, sellega *a priori*, kuid ta võtab ainult ühe tunnuse subjekti mõistest, ta seletab selle läbi mõisteid, ta ei laienda aga meie esemete-tunnetust. Sünteetilised aga on kõik otsused, mis ühendavad tõsiasju üksteisega. Sünteetiliste otsuste näidetena olgu nimetatud: paljud lauad on ümmargused; mõned kehad on pehmed; kulda leitakse Uuralis. Siin lisatakse esemetele predikaadid, mis ei sisaldu veel mitte nende mõistes, ja nimelt sünnib see nimetatud otsustes kogemuse põhjal. Nad maksavad seega *a posteriori*.

Kant küsib nüüd eneselt: kuidas on sünteetilised otsused *a priori* võimalikud? Empiiriline otsus on alati sünteetiline: kogemus õpetab meile alatasa uut. Analüütiline otsus on alati *a priori*: et subjekti mõistest eraldada tunnet, mis juba temas peitub, selleks pole vaja mingisugust taju. Sellega ei või ükski otsus olla ühtlasi analüütiline ja empiiriline. Kuid on veel kolmas võimalus: kas on aprioorseid otsusi, mis meie tunnetust mitte üksnes ei seleta? kas on sünteetilisi otsusi, mis ei tule kogemusest? Hume annab sellele küsimusele eitava, Kant jaatava vastuse. Hume jättis Kant'i arvates kahe silma vahele võimaluse, et otsused võivad olla ühtlasi *a priori* ja sünteetilised. Need on iseäralise väärtusega, sest nad on niihästi üldiselt maksavad ja tarvili- kuld kui ka laiendavad meie teadmist. Järgmine skeem seletagu seda vahekorda:

See on seega Kant'i peaprobleem, mida ta katsub lahendada oma kuulsas teoses „Puhta mõistuse kriitika“

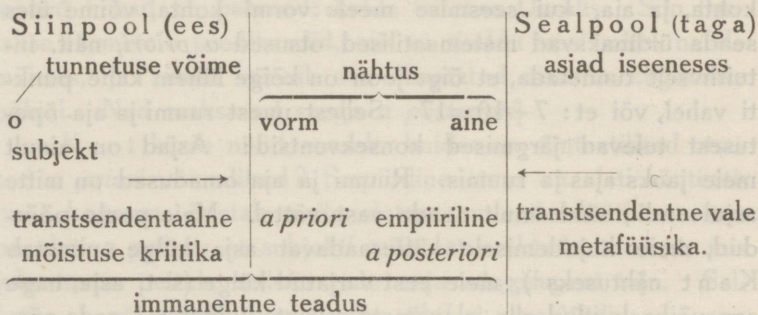
(Kritik der reinen Vernunft) 1781. Tema vastus on: Objektiivse maksvuse võivad sünteetilised otsused *a priori* ainult selle läbi saada, et mõistus ise toob esile objektid, mille kohta ta need otsused teeb. Ta tunnetab *a priori* esemeid, kui võrd ta need ise esile toob. Seda teeb ta matemaatikas, kus objektid on mõistete järele konstrueeritud puhtad intuitsioonid. Siinjuures näitab Kant, et ruum ja aeg on aprioorseid, üldnimlikus teadvuses põhjenevad intuitsioonid. Aprioorsete intuitsioonide abil ruumi kui välise meelega vormi kohta, ja aja, kui seesmise meelega vormi kohta, võime üles seada üldmaksivad matemaatilised otsused *a priori*, näit. intuitiivselt tunnetada, et õige joon on kõige lühem kahe punkti vahel, või et: $7+10=17$. Sellest uuest ruumi ja aja õpetusest tulevad järgmised konsekventsid: Asjad on ainult meie jaoks ajas ja ruumis. Ruumi ja aja omadused on mitte asjul endil, vaid ainult nende vastuvõttel. Meie poole pöördud, meie kujutlemisele kättesaadavat asja külge nimetab Kant nähtuseks¹⁾, meie eest varjatud külge (s. t. asja, nagu see võiks loodud olla, olenemata sellest, kuidas me seda näeme) — asjaks iseeneses.²⁾

Nii siis, me tunnetame asju ainult, nagu nad meile esinevad ruumis ja ajas; nagu nad meile ilmuvad, mitte aga, nagu nad iseeneses on. Meie tunnetus on piiratud fenomenitiga. Asjad iseeneses (nuumenid) ei ole tunnetatavad. Asju iseeneses võime mõelda, aga mitte vaadelda, järjekult ka mitte tunnetada. Sest tunnetamine = vaatlemine + mõtlemine. Ka iseennast tunnetan ma ainult, nagu ma endale (seesmises meeles) ilmun, mitte nagu ma tõeliselt olen. Järjekult on teadus ülimeelelisest võimatu. Kant heidab kõrvale „transsendentse“ mõistuse tarvitamise, ta tunnustab seaduslikuks „transsendentaalse“. Transsendentne katsub asjata kogemuse piiridest üle jõuda ja tun-

1) Erscheinung.

2) Ding an sich.

netada sealpool nähtust peituvat iseenesesolevat. Transtsendentaalne sellevastu asub siinpool piiri ja katsub heade tagajärgedega subjekti sisalduvaid „kogemuse tingimusi“ uurida, nimelt *a priori*’t. Transtsendentne oli vana metafüüsika, kui mitte-tõsine teadus sellest, mida võimatu teada saada, transtsendentaalne on mõistuse kriitika ehk tunnetusteooria. Aprioorsetes tunnetusvormides esinevat nähtuse-ilma võib võrrelda ülepääsmatu müüriaga, mis takistab tunnetavat subjekti tema taga olevaid asju iseeneses nägemast.

Järjelikult ei või olla looduse *a priori*-tunnetust, kui looduse all mõista absoluutset ja tunnetavast subjektist mitteolenevat tõelisust. Asjadest, nagu nad iseeneses on, rippumata subjektist, ei või mõistus loomulikult midagi teada *a priori*. Nii siis ainult kuivõrd me mõistame looduse all nähtuste kogu, võib ka olla looduse ja kõigi looduse-esemete aprioorne tunnetus.

Peale mõlema ruumi ja aja vaatlemisvormi teeb Kant kindlaks mõistuses sisalduvad aprioorised ühenduselemendid. Neid mõttevorme, ta nimetab neid kategooriaiks, arvab ta formaalse loogika ja tema otsuste klassifikatsiooni abil, väga kunstlikul viisil, 12 peale kindlaks. — Need 12 kategooriat on kogemuse esemete võimalikkuse tingimused, sünnitades neid vormi järele. Meie kogemuse tunnetuse aine, meie märgete segadus astub meile vastu kui reaalne, iseeneses kokku-

kuuluv asjade ilm objektiivsuse iseloomuga, sest et kogemuste ilma määravad ja sünnitavad meie mõtlemise kategooriad (muidugi teadvuseta mõttekäigus). Sellepärast võib ka Kant väita: mis transsendentaalne loogika teeb välja mõistuse loomusest, see maksab ka asjade kohta, kuivõrd nad üldse mõistusele on antud. Kui kausaalseadus on puhta mõistuse seadus, siis on ta just sellega ühtlasi looduseseadus. „Mõistus ei ammuta oma seadused mitte loodusest, vaid kirjutab need sellele ette“. Kant ise võrdleb pööret, mille ta toime pannud tunnetusteoorias, astronoomia ilmavaate pöördega Kopernikuse läbi. Seni oli seletatud taevanähtusi taevakehade liikumise läbi maakera ümber. Kopernikus konstrueerivad lihtsamalt, seletades, et maakera ja vaatleja liiguvad. — Empirism oli seletanud tunnetust asjade mõjuga inimeste peale. Ratsionalism lasi mõtlemise ja olemise ühte langeda, kusjuures olemine sai ka millekski vaimliseks. Kant selle vastu konstrueerib tunnetust, lastes asju endid seada meie mõistete järele: mõtlemine toob asjad kõige pealt esile vormi järele. Just sellepärast võib mõtlemine neid nii kaugele ka *a priori* tunnetada ja oma tunnetust formuleerida üldisis ja tarvilikes lauseis. Geomeetria aksioomid, kausaalseadus on tarvilikud ja üldmaksvad kõigi kogemuse esemete jaoks. — Nii siis ei või olla tunnetust, kus ei leia aset niisugune esemete määramine mõistuse läbi. „Asjad iseeneses“, nagu Kant neid nimetab, seisavad nähtuste taga, kutsuvad meie meelte affitseerimise läbi tunnetuse aine esile, ei ole aga meile sugugi tunnetatavad. Kant lubab neid tarvitada ainult negatiivselt, nimelt nende mõiste kui piirimõiste läbi piirata nähtusi. Teaduslikule tunnetusele ei ole nad kättesaadavad: nad ei ole tunnetatavad ei meelelise vaatlemise ega mõtlemise läbi, ei matemaatika ega füüsika abil. — Kui aga „asjadest iseeneses“ ei ole mingit otsekohest tunnetust, siis ei ole ka racionaalset metafüüsikat. Niisugune oleks ainult võimalik, kui mõistus võiks ilma meelelisuse vaheliikmeta esemeid tunda.

Selle asemel on meil kõige nende poole pöördud tunnetuse korral alati tegu nähtustega, s. o. ruumis ja ajas antud ainega. Mis on sealpool kõike võimalikku kogemust, seda ei või seepärast iialgi vastu võtta nii, nagu ta on iseeneses. Meie tunnetus on piiratud immanentsega, seespool võimaliku kogemuse piire. — Ülimeelelisest ei või meie järjekult midagi teada. Et meie aga ülimeelelisest midagi ei või teada, kas ta on või teda ei ole, siis on ka kõike eitav skeptitsism kahjutuks tehtud, jääb ruumi usule jumalasse, vabadusse, surematusse. „Ma pidin niiviisi teadmise ümber lükkama, et ruumi saada usule“. Metafüüsika ebatõlise teadmise, mis on igal ajal skeptitsismi kallaletungimisele kohane, annab Kant täiesti ohvriks, et aga ühtlasi skeptitsismile päitsed pähe panna.

Krititsismi põhijoontest peavad kinni ka veel tänapäev paljud mõtlejad. Võiks koguni väita, et viimaste aastakümnete arvurikkaim filosoofiline liikumine on olnud nõndanimeetatud neokrititsism. Oma algetes ulatub ta tagasi kuni eelmise aastasaja 60-te aastateni ja on mitmesuguseid muutusi läbi teinud. Krititsismi juurde me pöördume veel tagasi tõe probleemi käsitamisel.

III p. Tunnetuse võimalus — tõe probleem.

Teine suur küsimus, mis on üles seatud kõige tunnetuse kohta, on tema maksvuse küsimus. Kui me võrdleme lauseid: Tartu asub Emajõe kaldal; Kant'i „Puhta mõistuse kriitika“ ilmus 1781. aastal; hing on surematu — siis leiame, et nad kõik on avaldatud kategoorilisel kujul. Nende kujust ei või näha, missugune maksvus on igäühel neist, missuguse iseloomu omab iga lause tunnetus. Kõrgem aste, tunnetuse ideaalne iseloom on see, et ta on üldmakssev ja tarvilik. Juba tunnetuse algupära probleemiga tekkis küsimus, kumb tunnetuse faktor on suurema tähendusega tunnetuse viimase sihi saavutamiseks, kas aprioorne või aposterioorne. Siin saab

maksvus ise otse probleemiks. Kui kaugete, s. t. missuguste piiride ulatuses võib tunnetust omada ja missuguses mõttes on ta üldse saavutatav? Kas on ühendust alade vahel, millel meie tunnetades tegutseme, ja maksvuse vahel, mida me võime sealjuures saavutada oma tunnetuse jaoks? Kas tohime arvata, et meie vaim võib oma uurimisega tõe leida, või jääb ta igavesti meie eest varjatuks? Selles küsimuses saab tunnetusteooria ise probleemiks, mille lahendamise või mitte-lahendamise ta püsib ja langeb. Mis puutub usaldusse inimese tunnetusvõime kohta, siis on filosoofia ses küsimuses alguses dogmaatiline, siis skeptiline, lõpuks kriitiline.

§ 1. Dogmatism.

Kant'i eeskujul kõneldakse dogmatismist filosoofias ja mõistetakse selle all iseäranis neid voolusid, mis ei pea tarvilikuks tõmmata piirjoont kogemuse tunnetuse ja transsendentsete (s. t. sealpool kogemust olevate) objektide andmete vahel. Dogmatismi jaoks ei ole ülepea mingisuguseid teaduse piire. Seepärast ühineb ta eestkätt ratsionalismiga ja laseb tunnetamise piirid kokku langeda mõtlemise piiridega. Sellepärast leiame me ka tüübilisemaid dogmaatikuid 17. ja 18. aastasaja ratsionalistide hulgast. Kõige konsekventsem on Spinoza, kes, oma deduktiivset talitusviisi tunnetusteoreetiliselt lähemalt õigustamata, tuletab oma terve süsteemi suurest hulgast definitsioonidest ja aksiomidest.

Dogmatismi kohtame juba vanas ilmas. Filosoofia algus on läbi ja läbi dogmaatiline. Aga ka Platon'ist ja Aristoteles'est võib teatud mõttes sedasama öelda. Tunnetuse piiride probleem tõusis alles siis üles, kui üksteisele vastukäivaile metafüüsika süsteemidele võis vastu seada alalist tunnustust nõudev matemaatilise ja loodusteadusliku tunnetuse edu. Kuid mitte ainult ratsionalism, vaid ka empirism on dogmaatiline, kui ta ilma sügavamalt järele proovimata vaatleb kogemust kui meie tunnetuse ainukest allikat, ja kui-

das ratsionalism pühib ära piirid immanentse ja transtsendentse vahelt.

Locke talitab alles dogmaatiliselt, sest temal valitseb veel täielik selgusetus empirismi maksvuse ala kohta. Humesellevastu on teadvusel kogemuse piiride kohta, ei sea enam metafüüsilisi seisukohti teaduslikkudega ühele pulgale. Seepärast saab temal empirism positivismiks. Kant'i põhjaliku kriitika järele ei ole tõsine dogmatism enam võimalik. Kant'i suured järglased (Fichte¹), Schelling²), Hegel on täiesti teadlikud, et tuleb uurida tunnetuse piire. Nende jaoks on dogmatism arusaamine tunnetusobjektidest, kui miski valmis antu, mida meie peame ainult järele konstrueerima.

XIX aastasajal leiame aga siiski veel dogmatismi: materialism astub üles kui niisugune. Dogmaatiliselt väitis ta, et tõeliselt reaalne looduses, kui ka vaimlises, hingelises on mateeria ehk kehaline. Kas vaatab ta vaimu kui teatud mateeria liigi peale, või kui mateeria produkti peale, või kui mateeria funktsiooni peale, ikka teeb ta seda, ilma et tunnetusteoreetilisi uurimusi tarvilikuks pidada.

Neist materialistidest on tuttavamaks saanud: Jakob Moleschott („Elu ringjooks“ — „Der Kreislauf des Lebens“ 1852), Karl Vogt („Söpöletaja-usk ja teadus“ — „Köhlerglaube und Wissenschaft“ 1855) ja laiemais ringkonnis kõige enam tuntud Louis Büchner (1824—99), kelle teos „Jõud ja aine“ („Kraft und Stoff“) ilmus 1904 juba 21. trükis. — On arusaadav, et need raamatud on varemalt liberaalsetes kodanikkudes, niisama kui tänapäev sotsiaaldemokraatlises tööliskonnas leidnud kõige suuremat poolehoidu. Sest nad sisaldavad hulk loodusteaduslikke teadmisi kergesti arusaadaval kujul ja on täidetud osalt eetilise idealismiga, arvustavad aga teravalt kiriklikku usku, mis näis neile ikka enam ja

1) Fichte, Johann Gottlieb 1762—1814.

2) Schelling, Friedrich Wilhelm 1775—1854.

enam saavat kõigi konservatiivselt ja reaktsiooniliselt mõtlejate peakindluseks. Nende filosoferimise viis on aga kahtlemata puht-dogmaatiline. Välisilma sarnastavad nad maailmaga üldse, näevad aines ja jõus absoluutset tõelisust, „asja iseeneses“. Hingeline tehakse otse võrdseks materiaalsega, teadvuse nähtused identifitseeritakse peaaju nähtustega. Vogt jõudis lauseni: „Mõtted on samas suhtumuses peaajuga kui sapp maksaga“. Tunnetusteoreetilised probleemid seisavad sellest naiivsest dogmatismist täiesti kaugel. —

Seesama dogmaatiline vool kui mainitud materialistel esineb ka Ernst Haeckel'il (1834—1919). Tema raamat „Maailma mõistatused“ („Die Welträtsel“) on leidnud palju sadatuhat lugejaid kõigis mais. Tema edu peapõhjusteks on vist rohkem tema piiritu ristiusu kriitika kui sõnastuse seesmine väärtus. Tema raamat võiks olla dogmatismi eeskujulikuks näiteks. Haeckel on näit. täiesti veendunud, et ei ole isikulist jumalat, individuaalset surematust, tahte vabadust, otstarbekohaselt tegutsevaid jõudusid.

Tema vaadetel puudub täiesti igasugune tunnetusteoreetiline põhi ja ülepea igasugune kriitiline järelekaalumine.

§ 2. Skeptitsism.

Vastukaaluks dogmatikuile astuvad üles skeptikud. Skeptitsism (luuramine, proovimine, järelemõtlemine) ehk skepsis on kahtluse printsibiiks tõstmine, iseäranis kahtlemine kindlas tõe kriteeriumis, kindlate tõenduste võimaluse eitamine asjade olemuse kohta, seega ka objektiivse absoluutse tunnetamise võimaluse salgamine. Vanas ilmas nimetasid skeptikud endid ka tagasihoidlikkudeks, nimelt otsuses, ja kahtlejaiks. — Metoodiline skeptitsism (näit. Descartes'il) kahtleb ainult kõiges antus, dogmaatilises niikaua, kui on tagasi jõutud kindlatele mõtteprintsüüpidele. Teoreetilisest skeptitsismist tuleb eraldada eetilise skeptitsismi, mis vaidleb vastu, kahtleb kõlbuse, moraali objektiivses maksvuses, kindlas väär-

tuses. Sinna juurde tuleb veel religioosne (usuline) skeptitsism, mis peab problemaatiliseks jumala eksistentsi.

Teoreetilises skeptitsismis erinevad kaks voolu: 1) tunnetusteoreetilis-metafüüsiline ja 2) loogiline (absoluutne) skeptitsism. Absoluutne skeptitsism väidab, et ta ei või midagi tõendada: ta ei või isegi ühes Sokrates'ega väita, ta teadvat, et ta midagi ei tea. Kõigi tõdede ja loogiliste aksiomide maksvuse olemasolu kahtlus lükkab ise enese ümber: sest ühest küljest teeb ta ise katset tõtt välja öelda, teisest küljest eeldab põhjendus juba kahtluse all olevat mõtlemisseaduste maksvust. Paremalt juhtumisel on ta ainult põhjendamata väide või mõtlemisest loobumine. Skeptitsism on toonud iseäranis kaks põhjust oma seisukoha jaoks:

1. relativistliku põhjuse;

2. subjektivistliku põhjuse.

1. Relativism väidab: Kõik meie tunnetus on relatiivne, s. t. oleneb juhuslikest üksikuist asjaoludest, mille juures ta aset leidis, ja sellepärast, kui ta üldse on maksev, siis ainult teatud kohtade ja aegade või olukordade jaoks.

2. Subjektivism toonitab tunnetava subjekti osavõttu iga tunnetuse esinemisest. Mis ma leian ja väidan, ei tarvitse keegi teine tunnustada. Tõde on sellega täitsa individuaalne asi. Ka on kõige tunnetuse peallikail: tajul ja mõtlemisel mitmesugused puudused:

a. Meelte ebatäiuslikkus ja kindlusetus teeb täiesti uskumiseväärilise taju võimatuks.

b. Mõtlemine aga, kui tugida ainult sellele üksi, viib meid eelduste lõpmatusse ritta (*regressus in infinitum*), mida võib katkestada ainult vägivaldse tõendusega või arvamiseega. Vägivaldne sellepärast, et iga lause kohta võib öelda konträärse või kontradiktoorse vastandi.

Hiilgavama arenduse on saanud see mõttevool vanas ilmas. Skeptilised avaldused leiduvad juba Xenophanes'el¹⁾:

1) Kolofoonist, sünd. umbes 580/77 e. Kr., eleaatide kooli alustaja.

fragment 34 (Diels): „Ja mis puutub nüüd tõesse, siis ei olnud ja ei saa olema kedagi, kes seda teaks jumalate ja kõigi asjadekohta, mida ma mainin. Sest kui ta ka räägiks kord juhuslikult kõige täiuslikumat, siis ei tea ta seda ise siiski mitte. Sest ainult eksitus on kõigile omane“.

fr. 38. „Kui jumal ei oleks loonud kollakat mett, siis oleks arvatud, et viigimarjad on palju magusamad [kui kõik muu]“.

Edasi Demokritos'el (fr. 117): „Tõeliselt ei tea meie midagi; sest tõde on sügavuses“.

Sofistidel leiame juba süstemaatilisema skeptitsismi.

Protagoras Abderast (486—411) on usulise skeptitsismi, niisama ka relativismi edustaja. Protagoras kuulutas: „Inimene on kõigi asjade mõõt, olevate, et nad on, mitteolevate, et neid ei ole“. Parimaks seletuseks selle juurde on Platon'i Theaitetos (p. 152 A ja edasi): „Ta tahab sellega vist küll öelda: Nagu iga asi mulle ilmub, nii on ta minu jaoks, ja nagu ta sulle ilmub, nii on ta sinu jaoks . . . Me ei hakka seepärast mitte väitma, et tuul on iseenesest külm või mittekülm, vaid me ütleme ühes Protagoras'ega, et ta on külm sellele, kes külmetab, teistele aga mittekülm . . . Sest millena keegi midagi märkab, selleks on see temale“.

Oma teoses „Tõde“ eitas Protagoras kõike tõde, sest kui inimene on kõigi asjade mõõt, siis ei ole objektiivset olemist, sellega ühes ka objektiivset ja kõigile maksvat tõde. Kahest kontradiktoorselt vastukäivast (vastandlikust) lausest ei ole mitte üks õige ja teine vale, vaid mõlemil on ühevõrra õigust maksvuse peale. Seepärast õpetas Protagoras Diogenes'e järele: „et iga asi võimaldab kaht kontradiktoorselt vastukäivat tõendust“. Protagoras'e vaated jumalate tunnetamise üle oleme juba varem esitanud.

Gorgias Leontinist (483—374) edustab oma teoses „Mitteolevast ehk loodusest“ nihilismi. Ta katsub siin tõestada 3 lauset: 1. Ei ole midagi; 2. kui miski oleks, siis oleks

see tunnetamatu; 3. kui miski oleks ja see oleks tunnetatav, siis ei oleks ta antav.

Päris skeptiline kool astub esile alles 4. aastasajast peale. Pyrron Elist (360—270) oli esimene, kes tõstis skepsise stoitsismi ja epikureismi kõrval erikooliks. Ta pani aluse nn. pürroonilisele skepsisele, õpetades, et asjad on meie tunnetusele kättesaamatud ja meie ülesanne olevat otsustamisest keelduda. Iga lause ja tema kontradiktorse vastandi jaoks osutuvad põhjendused ühejõulistena. Ainult see, kes on sel kombel teadev tõe tunnetamatuses, ja selle tagajärjel loobub igasugusest arvamiseavaldusest, saavutab hingerahu. —

Mitte nii radikaalne kui pürrooniline skeptitsism, on akadeemiline, mis võis liituda Platon'i õpetuse pii-rides nähtuste- ilma tunnetamatuses lause külge. Ta on pöördud peaaesjalikult stooikute dogmatismi vastu ja ei lükka mitte otsekohe igat tunnetust ümber, vaid tunnustab tegevuse normina vähemalt „hästipõhjendatust“ ja tõenäosust, ja nimelt mitmesuguseil astmeil. Selle voolu juhid on: Arkesilaos (315—241 e. Kr.), nõndanimetatud teise akadeemia põhjendaja, kes, tugides Sokrates'e ja Platon'i filosoofia skeptilistele elementidele, viis kooli kahtlemise printsiibi; ja Karneades (214—129 e. Kr.), uue akadeemia ehk ka kolmanda akadeemilise kooli asutaja, kes arendas välja tõenäosuse teooria. Uuema akadeemia pooldajaks tunnustas ennast ka Cicero¹⁾, kes kaldus tunnetusõpetuses uue akadeemia skeptitsismi poole, avaldas üldiselt vähe huvi füüsika vastu ja seisis eetikas stooikute mõju all.

Kolmas ning viimane skeptiline kool, nooremaks nime- tatud, tuletab meelde pürroonilist ja asutatakse 1. aastas. e. Kr. Ainesidemos'e poolt, kes formuleeris kümme vaate- kohta, niinimetatud troobid, skeptilise seisukoha jaoks. Ta toonitas muu seas inimeste ja meelegaorganite erinevust, kõigi

1) M. Tullius Cicero, kuulus Rooma kõnemees (106—43 e. Kr.)

nähtuste ja tajude relatiivsust, kasvatuse, harjumuse, kõlbuse, usuliste ja filosoofiliste vaadete mitmekesisust. Nende erinevuste põhjal võib ainult relatiivselt kujutella, mis on tōsi ja mis mitte, mitte aga, kuidas on sellega lugu tōepoolest.

Hiljem tegid mõned skeptikud vahet kahe troobi vahel järgmise argumentatsiooniga:

1. Midagi ei või kindlustada iseene läbi, nagu selgub sellest, et on mitmesuguseid arvamisi tajutava ja mõeldava kohta, mille üle ei ole mingit kindlat otsust;

2. seepärast ka mitte midagi teise läbi, kusjuures sel ei ole enesel kindlust, ja kui ta peaks selle saavutama jällegi kolmanda läbi, siis me jõuaksime kas *regressus in infinitum* või *circulus vitiosus* juurde.

Ainuke skeptik, kellelt kirjad säilinud, on arst *Sextus Empiricus*, kes oli 200. a. ümber p. Kr. ühe skeptilise kooli eesotsas. Tema teosed mitte ainult ei anna meile parimaid teateid skeptilise teooria üle, vaid on ka ääretu tähtsad skeptikute poolt ümberlūkatavate dogmaatiliste õpetuste allikana. Juba käsitatud troopide õpetuse kõrval on iseäranis tähelepanemisväärt *Sextus*'e vastuvaidlus süllogistikule tōestusviisile ja kausaalsuse seadusele.

Uuel ajal leidub skeptitsism pea ainult prantsuse filosoofidel.

Michel de Montaigne (1533—1592) on neist kõige vanem ja vaimukam. Tema „*Essays*“ ühendab peenikest vaatlemist terava mõtlemise, elegantsi ja selgusega.

Oma kahtlust põhjendab *Montaigne* individuaalsete vaatekohtade mitmekesisusega: igaühel on isesugune arvamine, kuna ju tōde võib ainult üks olla. Ei ole mingit kindlat, mingit üldiselt tunnustatud tunnetust. Inimese mõistus on nõrk ja pime kõigis asjus, teadmine petlik. Niihästi meelte kui ka mõtlemise tunnetus on mitte-usaldatav: Meelte oma sellepärast, et ei saa järele katsuda, kas nende avaldused on tōega kooskõlas, mõistuse oma aga sellepärast, et tema tōes-

tused vajavad iseendi põhjendamiseks ikka jälle teisi põhjendusi jne. lõpmatuseni. Iga edusamm uurimises laseb meid meie teadmatust seda selgemini tunda. Ainult kahtleja on otsekohene. Kui meil puudub kindlus selles, mis tõsi on, siis ei puudu ta ometi selles, mis me peaksime tegema. Praktika jaoks on kahekordne juhtnõor: loodus või enesetunnetusel põhjenev loodusepärane elu ja üliloomulik ilmutus, ainult armu läbi arusaadav evangeelium. Taevaliku ülemvalitseja sõnakuulmine on mõistliku hinge esimene kohus. Sõnakuulmisest põlvneb iga voores, targutamises ja täispuhutud olekust, mida sünnitab kõrge teadmine, igasugune patt.

Montaigne'i õpilane ja sõber, Pariisi vaimulik Pierre Charron (1541—1603) arendas Montaigne'i mõtteid süstemaatilisemalt. Temalt põlvneb tõendus: sellest, et mõistus ja kogemus võivad pettuda ja vaimul ei ole abinõusid, et õiget valesst lahutada, järgneb, et me oleme sündinud tõe otsima, mitte omama.

Charron, niisama kui ka Pierre Bayle (1647—1706) katsus skeptiliselt ümber lükata igasugust kindlust teoreetilise tunnetuse alal, et seega usule ruumi võita. Sestsaadik on mitmel korral katsutud nähtavale tõsta vahet teadusliku tunnetuse ja usu vahel või tunnustada kahtluse- ja vaidlusealusteks vähemalt need teadusliku vaatlemise punktid, mida ei saa kooskõlla seada usuliste kujutelmadega.

Bayle on ka esimesena üles seadnud põhilause, et inimese kõlbus ei olene tema usulistest ja metafüüsulistest seisukohtadest, ja ta nõudis sellepärast kiriku lahutamist riigist ja täielikku ususallivust. —

Skeptikute hulka võiks lugeda veel G. E. Schulze't (1761—1833), kes oma „Aemesidemus'es“, 1792 ilmunud, edustab vastukaaluks Kant'i filosoofiale skeptilist seisukohta.

Uuel ajal ei ole enam skeptitsismi kui tunnetusteoreetilist voolu. Vahete-vahel aga tarvitatakse tema talitusviisi,

et ära hoida liiga dogmaatilist mõtlemist või selleks, et tunnetuse puud ei kasyaks taevasse.

Herbart hindab skepsist kui filosoferimise algust: „Iga tubli algaja filosoofias on skeptik. Ja vastupidi: iga skeptik, kui niisugune, on algaja“. —

Metoodina on järjekult skeptitsismil suur väärtus kõige teadusliku uurimise jaoks. Sest mitte iga intuitsioon või vaatlus ei sisalda juba eneses tagatist olla uurimise jäädav või üldmaksev tulemus. „Seepärast on akadeemiline kahtlus, nagu Hume ütles, erapooletu tõetsimise tarviline saatja.“

Ta viib tingimuste mitmekülgsele muutusele, korduvaile järelemõtlemisile ja katseile. Iseäranis tähtis on skeptiline talitusviis metafüüsikas, sest ta õpetab põhjuste raskust õieti hindama ning viib mõisted ja otsused nende õigele väärtusele tagasi.

Kui dogmatism ja skeptitsism on täitsa vastupidised voolud, siis on positivism ja krititsism ligidalt sugulased. Mõlemad on ühel meelel teadmise ja mitteteadmise piiride tõendamises, ja mõlemad põhjenevad sellel piiride määramisel teaduse tõsiasi.

§ 3. Positivism.

Positivismiks (nimetus põlvneb Auguste Comte'ist) nimetatakse niisugust filosoofia ja teaduse voolu, mis läheb välja positiivsest, antust, arusaadavast, näeb ainult selle täpsas kirjelduses uurimisobjekti. Sealjuures põlgab positivism igat transtsendentset laadi metafüüsikat ja tahab kõik ülimeelise, jõudude, põhjuste mõisted ja koguni sagedasti aprioorseid mõtlemisvormid (kategooriad) teadusest kõrvaldada. Fenomenite põhjuste (asjad iseeneses jt.) asemel peavad ainult koeksistentsid, ruumilis-ajaline üheskoos, nähtuste olenevused: kogemuste sisud, üleelamised, märged jt. arusaadavalt ja võimalikult matemaatiliselt formuleeritud olema.

Pööret positivismi poole näeme juba Protagoras'el,

kürenaikutel ja epikurealastel (sensualism). Edasi empirismis üldse, iseäranis aga Hume'il. Hume on positivist, kuivõrd ta astub vastu igasugusele transtsendentsile, s. t. kogemuse piiridest üleastumisele.

Täielikule väljaarenemisele on positivistlik süsteem tulnud alles Auguste Comte'il (1798—1857), kes on positivismi päris looja. Comte'i õpetus on lühidalt järgmine: positiivne filosoofia tahab lõpu teha 1000-aastasele eksiarmamisele, nagu oleks meie tunnetusele miski muu kättesaadav kui antud faktid. Meie ei tunneta nähtuste olemust, niisama vähe kui ka nende esimesi põhjusi, meie tunnetame ainult, vaatlemise ja katse läbi, alalisi suhteid nähtuste vahel. Kõik teadmine on seega relatiivne, ei ole absoluutset tunnetust, sest tõsiasjade seesmist olemust, niisama ka nende algupära, kuju ja viisi, kuidas neid esile tuuakse, on meil võimatu uurida. Meie teame ainult, ja nimelt kogemuse läbi, et nähtus *A* on nähtusega *B* ühendatud, et teine alati esimesele järgneb, ja nimetame ühe nähtuse alalist eelkäivust selle põhjuseks.

Ainuke meile kättesaadav teadmine on ühtlasi ainuüksi kasulik, seesama, mis annab meile praktilise võimu nähtuste üle.

Teaduse positiivse uurimuse eel, mis seal algab, kus õpitakse nähtusi seletama nende seaduste läbi, käivad kaks teist mõttesüsteemi: teoloogiline, mis arvab nähtuste taga isiklikke võimuseid seisvat, ja metafüüsiline, mis nende taha abstraktsed loodusejõud seab.

Kolm perioodi näitavad teaduse lapsepõlve, noorust ja meheiga. Igaüks meist elab läbi need kolm filosoofia liiki: ta on lapsena usklik, noormehena metafüüsik ja mehena uurija.

Põhjapanevate teadustena, millel kõik teised üles ehituvad, ilmuvad Comte'ile matemaatika, astronoomia, füüsika, keemia, bioloogia ja sotsioloogia, milles positiivne vaim on seda rohkem võimule jõudnud, mida sügavamal nad seisavad siin ülesseatud astmestikus. Matemaatikas õpitakse positiivsusst tema algallikas, sotsioloogias leiab ta oma lõpētuse. Sot-

sioloogia, kõige esmalt Comte'i poolt teaduse järjeni tõstatatud, teeb kindlakš seltskonna nähtuste seadused.

John Stuart Mill¹⁾, Comte'i sõber ja austaja, on positivismi loogik ja tunnetusteoreetik. Meie teadmine põhjeneb kogemusel. Kõige tunnetuse lähtekohaks on meie teadvuse üksikud tõsiasjad, meie tajud, tunded jne. Neist tõsi-asjust välja minnes jõuame induktsiooni teel, mille metoode Mill arendab, üldiste lauseteni, seaduste kindlakstegemiseni.

Positivistlikult määrab filosoofia ülesande ka Herbert Spencer (1820—1903), mille agnostitsism, vastukaaluks positiivsele metafüüsikale, teeb maksvaks absoluutsuse tunnetamatus. Filosoofia ülesanne seisab nähtuste tagasiviimises kõrgemaiks põhimõteteiks ja nende ühenduse seletamises universaalse maksvusega üldiste seaduste läbi. Lahku minnes üksikteadustest, on filosoofia ülesanne just sellele juhitud, kõik nähtused kokku võtta kõrgema ja üldisema vaatekoha alla: Filosoofia tähendab meie teadmise täielikku ühtlustamist (*complete unification of knowledge*), kuna iga üksikteadus esitab ainult osalist teadmise ühtlustamist (*partial unification*). Kuid kõik teadmine on relatiivne, tingitud ja määratud meie tunnetusvõime, meie mõtlemise loomuse läbi. Meie mõtlemine on relatiivne ja võib seepärast ka ainult relatiivset olemist tunnetada. Ta tunnetab asju, neid võrreldes ja eristades; see läbi tunnetab ta asju aga ka ainult nende suhteis üksteisega.

Uuemal ajal on veel järgmised positivistlikud süsteemid tuttavamaks saanud. Richard Avenarius'e empirio-krititsism (1843—96), mis tahab kõrvaldada maailma jagunemist sise- ja välisilmaks, psüühiliseks ja füüsiliseks. Selle jagunemise juurt näeb ta „introjektsioonis“, s. o. teadvuse sisendamises meie kaasinimestesse ja lõpuks meisse endisse. Ernst Mach'il (1838—1915) leiame samasuguse seisukoha. Maailm ühes minu „minaga“ on märgete ühendatud mass, jär-

1) Vaata l. 28.

jelikult langeb ka Mach'il vastolu „mina“ ja ilma vahel ära. Eugen Dühring'i (1833—1921) tõelisuse-filosoofia läheb lahku Mach'i positivismist selle läbi, et ta vaatab teadvuse tõelisuse peale mitte kui meie teadmise ainukese põhjenduse ja eseme peale. Ta oletab, ilma sellest lähemalt aru andmata, välisilma olemasolu ühes mateeria ja jõududega ja langeb seega dogmaatilisse materialismi. Positivistlikuks tuleb pidada ka pragmatismi, mis seab filosoofia otsekohesesse ühendusse eluga, tegevusega ja peab kõik mõtlemise ja tunnetamise tegeliku elu peale sihituks, hinnates teda selle järgi, kui kasulik ta on elus ja tegevuses. Peaedustaja on William James (1842—1910), kuulus Ameerika psühholoog.

Lähedalt sugulased positivismile on kõigil mail rida filosoofilisi õpetusi, mis kujunesid Kant'i mõjul 19. a.-s. teisel poolel: see on nõndanimetatud uuskantianism, mis laguneb mitmesse voolu. Nii näit. pooldavad Fr. Albert Lange¹⁾ ja Hans Vaihinger²⁾ Kant'i vaadet, et meie tunnetus on püüratud võimaliku kogemuse alaga, et ta ei või seega anda „asjade iseeneses“ tundmist. Filosoofia peaülesannet näeb ta tunnetusteoorias, teaduse eelduste õpetuses.

Sinna juurde on hiljem astunud immanentne filosoofia, mis ühineb mitte ainult Kant'iga, vaid ka Hume'iga ja teeb filosoofiale ülesandeks anda teadvuses antu analüüsi. Selle voolu edustajad on: Wilh. Schuppe, Joh. Rehmke, Rich. v. Schubert-Soldern. Need voolud aga juhatavad juba krititsismi juurde.

§ 4. Krititsism.

Krititsism ei anna filosoofiat mitte lihtsalt positiivsete üksikute teaduste ohvriks. Ta tunnustab temale jäädava olemisõiguse ja seab filosoofiale iseäralise, üksikteadustest erineva

1) Lange, Friedrich Albert (1828—1875).

2) Sünd. 1852, prof. Halles, „Philosophie des Als Ob“ autor.

ülesande, kusjuures ta nõuab meie tunnetuse töövõime proovimist ja võimaldab sellega ühtlasi kriitilist suhtumist üksikute distsipliinide eeldustega ja toimetusviisiga.

Sellest seisukohast välja minnes saab filosoofia jälle tähtsuse. Ühes üksikteadustega nõuab ta nende täiendamist ja ajutist lõpuleviimist või arvustab katseid selgusele jõuda tunnetamist nõudva vaimu viimaste küsimuste kohta. Nõnda on see filosoofia tunnustamine ühendatud kindluse astmete täpsa kaalumise ja alade eraldamisega, kus põhimõtteliselt see või teine aste võib saada saavutatavaks.

Pea selgub ka, et ei ole sugugi teravat vahejoont positiivse teaduse ja filosoofia vahel. Teadused kirjeldavad ja seletavad võimalikult täpsalt nähtuste ja protsesside kui niisuguste ühendust; filosoofia põhjendab ja seletab juhtumist ja olemist, ta katsub seda seesmiselt mõista ja sellest aru saada. Filosoofiline tung on tung absoluutse, ühtlase, enesesse keskenenu järele maailma vaatluses.

Sellest seisukohast välja minnes selgub kohe, et positiivne teadus sisaldab väga palju metafüüsilisi sugemeid, mida kõige energilisemate antimetafüüsiliste katsete peale vaatamata võimatu eraldada.

Krititsism on see, mis meile näitab, et peale seaduste peab veel midagi muud olema, ja et uurimused elementide ja nende laadi kohta, mineviku ja tuleviku kohta, põhjuste ja jõudude kohta, rahuldades metafüüsilist tungi, on ühtlasi kasulikud ka üksikteaduste edenemisele. Tema õige põhjendaja on Kant, kes purustas vana dogmaatilise filosoofia terava kriitika läbi, ilma et sellega tema mõtteid või koguni filosoofia ideid ümber lükata. Sest eetika muutub temal teaduseks praktilise mõistuse postulaatide üle, mis leidis uut juurdepääsu vana valgustuse-filosoofia usuobjektide juurde; ka tunneb ta metafüüsikat kui teadust, kui sünnipärast ja inimese mõistuse piirides rahuldatavat tarvet. — Ja nõnda ilmus just tema ni-

mega metafüüsika uuesti ja pühitses idealistidel I. G. Fichte'l, Schelling'il ja Hegel'il, niisama ka realistidel Herbart'il ja Schopenhauer'il oma hiilgavat ülestõusmist. 19. aastas. keskel on Fechner ja Lotze kujundanud metafüüsika. Kant oli näidanud, et metafüüsika, kui teadus *a priori*, puhtast mõistusest on võimatu ja lubamatu. Kuid induktiivse, üksikteadustest väljakasvava ja neid täiendava metafüüsika idee ei ole temale esinenud ei võimalikkusena ega ole ka tema kriitika läbi milgi kombel puudutatud. Induktiivse metafüüsika ideid on esimestena täie teadvusega arendanud Gustav Theodor Fechner (1801—1887), Eduard von Hartmann (1842—1906) ja Wilhelm Wundt (1832—1920). Aga ka Otto Liebmann (1840—1912), üks neokantianismi põhjendajaist, peab kriitilist metafüüsikat võimalikuks. Niisama ka terve rida moodsaid väljapaistvaid mõtlejaid: Nii näit. Saksamaal tuntud esteetik Johannes Volkelt (sünd. 1848), siis kahjuks liiga vara surnud Osvald Külpe, Würzburgi psühholoogidekooli asutaja (1862—1915), kes astus energiliselt välja metafüüsika kaitseks, mis tugib krititsismile.

Ka Inglismaal vaieldakse viimasel ajal vastu igasugust metafüüsikat eitavale agnostitsismile. Olgu nimetatud ainult R. Flint ja I. Ward. Flint annab õige põhjaliku agnostitsismi ajaloo ja kriitika, kuna Ward kriitika kõrval moodustab spiritualistliku metafüüsika.

Prantsusmaal on krititsismi kõige pealt edustanud Charles Renouvier (1818—1903). Palju tuttavamaks on aga saanud 2 filosoofi, kes välja minnes krititsismist astuvad niisama üles metafüüsika kaitseks. Need on Emile Boutroux (1845—1922) ja moodsa intuitsiooni-filosoofia põhjendaja Henry Bergson (sünd. 1859). — Boutroux nõuab, Kant'ist välja minnes, metafüüsikat, mis täidab teadusest jäetud augud, põhjendades nähtuste mõtet, asjade olemust, vabasid põhjusi. Sest õige olemine on vabalt

loov tegutsemine. Sellepärast katsus ta tõestada, et loodus on läbi põimitud teatud juhuslikkusest (*contingence*).

Bergson, hiilgav kirjanik, nimetab ise oma filosoofiat, mis on viimaste 20 aasta jooksul saanud väga mõjurik-kaks, neospiritualismiks. Bergson'i filosoofia on õieti irratsionalism. Ta jätab kõrvale filosoofias loodusteadusliku meetodi. Ta väidab, et teaduslik, s. o. mõistusepärane mõtlemine ei suuda aru saada elust ja vaimust, tõelisuse õigest tuumast. Sellest tuumast, tõelisuse õigest olemusest, võib aru saada ainult intuitsioon, s. o. kunstilis-müstiline absoluut-susega ühinemise tunne, temaga ühtesulamine, „sissetundmine“ (sich hineinfühlen). Kunstniku vaatamisest erineb ta selle läbi, et see jääb seisma individuaalse juures, kuna intuitsioon tahaks mõista üldsust. — Filosoferima tähendab järjekult midagi otsekohe vahendita läbi elama. Sest ainult elamuses ilmub looja, tekkimise, elu enese sügavaim loomus. Elu on seega täiesti ürgfenoomen, miski täitsa omapärane, mitte-tuletatav, kõigest mehaanilisest erinev. Maailma-pilt, mille mõistus loob, peegeldab tõelisust, nagu me teda otsekohe, vahenditult läbi elame, ainult moonutatult. Teaduslikud mõisted on sarnased väljalaotatud võrgule, mille silmade vahelt absoluutne tõelisus ikka jälle ära poeb. Ehk niisamuti Bergson'i pilt: teadus puurib analüüsi ja sünteesi abil tõelisuse alla sügava tunneli või lööb tema üle toreda silla, kuid elav asjade vool libiseb neist läbi, ilma neid puutumata.

Tuntud vene filosoof Nikolai Losski on niisama intuitivist ja on oma seisukohta arendanud paljudes selgelt ja kütkestavalt kirjutatud teostes.

Saksamaal oli intuitsionistliku filosoofia iseäranis mõjurikas edustaja hiljuti mõrtsuka käe läbi langenud Walther Rathenau. Ta oli aga vähem puht-teoreetiliselt reflekteeriv filosoof, mitte asjata pole teda võrreldud Rooma keisriaia küünilis-stooiliste moraalijutlustajatega.

IV p. Tunnetuse eseme määramine : reaalsuse probleem.

Tunnetusteooria kolmas ning viimane küsimus on tunnetuse eseme määramine; hariliku mõtlemise jaoks vist tähtsaim küsimus. Välisilma probleemi eriliselt silmas pidades esinevad 3 järgmist seisukohta: Realism väidab, et on olemas miski teadvuse tõelisusest erinev reaalsus, mille määramine on kogemusteaduste ja neid täiendava metafüüsika ülesanne. Idealism vaatab välisilma, kui kujutluse resp. mõtlemise toote peale. Ja lõpuks fenomenalism käsitab tunnetuse empiirilisi esemeid kui nähtusi, mille aluseks on miski tunnetamatu reaalne.

§ 1. Realism.

a. Naiivne realism.

Vanim neist seisukohast on kahtlemata realism. Meie kõik mõtleme realistlikult lapsest saadik, s. t. võtame asju väljaspool meid, nagu nad on, ja määrame nende reaalsuste olemuse suurema või vähema kindlusega. Meie ei eralda neid harilikult kvalitatiivselt nende kohta käivatest teadvuse nähtustest, vaid peame neid lihtsalt originaalseiks, meie märgete kujutusteks. Meie peame seega esemeid endid punaseks ja rohelisteks, heledaks ja tumedaks, valjuks ja tasaseks, karedaks ja siledaks, magusaks ja kibedaks. See naiivne realism leiab oma väljenduse greeka filosoofide kujutuste teoorias, mille järele meie meeleanorganid ärrituvad kujutuste läbi, mis on objektide osakestest esile tulnud. Naiivsest realismist peame meie praktiliselt ikka veel kinni, kuigi ta on teoreetiliselt ümber lükatud, niisama nagu me räägime ka päikese tõusust ja loojaminekust, ehk küll me teame Kopernik'usest saadik, et maa liigub päikese ümber.

Mitte paljalt väliste asjadeni ja nende omadusteni, vaid ka põhjuse ja tagajärje ühenduseni küünib naiivsete realistide

arvamise järgi meie taju. Me tajume otsekohe, et see on vankri möödasõitmine, et too mürin avaldab mõju, või et tuul liigutab oksti, või see piste põhjustab valu.

Ka hingelist arvatakse vahenditult tajutavat. Tavalisesti ju „nähakse“ otsekohe kellegi pahameelt või rõõmu või halba tuju, võidakse temal seda või teist soovi „silmadest lugeda“. Kuuldakse teise sõnu mitte paljalt, kui tühje sõnakõlke, vaid võetakse vastu vahendita sõnades väljendatud mõtted. Teie küsimused ja kostused, teie soovid ja tahtmused, teie tötused ja keelud on meile otsekohe tajutavad, nagu teie välimus ja liigutused. „Naiivne realist“ ei kujutle enesele sugugi, et meie tajume inimesi vahest ainult kehadena, ja et meie paneme kõik hingelise alles „introjektsiooni“ läbi nende sisse.

Täitsa realistlik on meie veendumus ka selles, et inimese hingeliste nähtuste ja vaimliste tegevuste aluseks on teatud püsivad iseloomu-omadused ja vaimu võimed, mis ka siis on olemas, kui nad mitte otse tegevuses ei ole ja kui keegi neid tähele ei pane. Ka ruumis olevate asjade eksistents ei ole sarnane nende tajumisele. Asjad on ka siis olemas, kui ma neid ei taju või kui neid üldse keegi ei taju. Niisama sünnivad kõik sündmused rahulikult edasi, täiesti olenemata sellest, kas neid keegi tajub või mitte. Ka põhjanaba jääväljadel, kuhu vahest veel ühegi inimese jalg pole jõudnud, seisab päike heledalt paistes sinises taevas, lumi läigib valgena ja õhk on külm. Tajumine maksab ainult kui asjade vastuvõtmine, mis nende eksistentsi eeldab ja mis nende olemasolus midagi ei muuda.

Ka naiivne realist on veendunud, et asjad ühes nende omadustega ei muutu, kuigi taju peaks teatud asjaolude tõttu muutuma. Kauguses paistavad inimesed ja asjad üsna väikseina; pilvise ja uduse ilmaga pakub sama maastik hoopis teist pilti kui selge taevaga; öösel on kõik lehmad mustad või kõik kassid hallid. Kuid asjad ei kaota tõeliselt pime-

duses oma värvi, seda ei näe ainult: minu sinine kuub jääb siniseks, kuigi ta kapis ripub, kuhu valgus tema juurde ei tungi. Kui nohu on, siis ei lõhna ega maitse söögid nii nagu muidu, kuid neil on siiski oma lõhn ja maitse. Kes teravalt näeb ja kuuleb, see tajub rohkem, ja kui meie endi meelteil abiks oleme mikroskoobi ja teleskoobiga ning teiste abinõudega, siis võime me veel mõndagi asjade küljes märgata, mis meile muidu kaduma läheb, sest asjad on oma koosseisu poolest rikkamad kui meie tajud ja pakuvad nõnda meie täpsamale uurimusele ikka laiemaid ülesandeid. Kes sellevastu on pime või kurt, see ei näe ega kuule küll midagi, kuid värvid ja toonid on siiski olemas.

Mitte ainult tajumisel ei astu meie naiivse realisti veendumuse järele otsekohesesse kokkupuutumisse tõelisusega, vaid ka endi mõtlemises ja teadmises saavutame meie tõelisuse. Laud kõrvaltoas, mille üle ma praegu mõtlen, on just niisama tõeline kui see, mille taga ma praegu töötan; ja terve maailm, millest ma ainult tean, on niisama tõeline kui pisikene väljalõige temast, mida ma praegusel momendil silmitsen. Kiri, mille ma kolme nädala eest sain, sunnib mind nüüd vastama, nagu reis, mis mul homme ees on, mulle põhjust annab varsti kohvrit pakkima hakata. Minevik kui ka tulevik kuulub nõnda tõelisuse hulka, millest ma tean ja mis mind minu tegutsemises määrab. Ma ei tee vahet praegu läbielatud mõtte ja temas mõeldud asja või juhtumuse vahel minevikus või tulevikus. Mõtlemine ja meeldetuletamine tulevad siin niisama vähe iseäraldi minu teadvusse, kui taju erineb tajutud asjast iseäraliku teadvuse sisuna. Mida me täie kindlusega meelde tuletame, see maksab meil niisama kindlalt tõelisena kui see, mis me praegu läbi elame. Niisama arvame järelemõtlemise läbi asjade seisukordi ka mineviku ja tuleviku kohta võida kindlaks teha. Kuid naiivse realismi vastu tuuakse füüsika, füsioloogia ja psühholoogia poolt järgmised vastuväited:

1. Vastuvaidlused füüsika poolt.

Kuna naiivne realism põhjeneb oluliselt meelelisel tajul, siis on täpsam tajuprotsessi uurimine eestkätt see, mis tekitab kahtlust tema vastu. Vanas ilmas on juba Demokritos (470—370) naiivse realismi tunduvalt ümber teinud. Tajus seletab ta selle läbi, et ääretult väikesed ja peenikesed kujutused eralduvad asjust ja jõuavad meelte läbi meie hingeni. Kuid need kujutused (*εἰδωλα*) annavad edasi ainult asjade kuju. Mis aga taju peale selle veel pakub: värv, maitse, lõhn jne., tuleb hingest. Aristoteles sellevastu on sellest vaatekohast kinni pidanud, et ka need omadused tulevad asjule ise juurde, ja see vaade jäi filosoofide seas maksvaks kuni 17. aastasajani. Sellest ajast peale tuleb Demokritos'e õpetus jälle maksvusele. Galilei on oma raamatus „*Il saggia-tore*“ („Kulla kaal“) 1623 kõige pealt näinud looduse uurimise eeldust selles, et materiat tuleb pidada määratuks ainult aja, ruumi ja kvantiteedi poolest, et sellevastu kõik teised omadused tekivad meie tajus materia mõju läbi märkava keha peale. Mersenne (*Harmonie universelle* 1636), Descartes (*Essais philosophiques* 1637), Hobbes (*Tractatus opticus* 1644) on seda vaadet lähemalt põhjendanud. — Locke on selle õpetuse oma teoses: „*Essay on human understanding*“, 1690 populaarseks teinud.

Tema järele on, nagu me juba teame, ainult nn. primäärsed kvaliteedid: läbitungimatus, suurus, kuju, liikumine, arv asjadel endil, teised, sekundäärsed, nagu värv, toonid, haisud, maitset jne. esinevad ainult meie teadvuses ja ei kuulu seega mitte välisilma. Ja sellega on just seesugune vaade välisilma peale saavutatud, milline füüsikas viljakas on olnud. Ta peab seda maailma substantside süsteemiks, mida ta määrab ainult kvantitatiivselt. Selle tagajärjel on temal võimalik matemaatika abil jõuda tema esemete eksaktse määramiseni. Sekundäärsed kvaliteedid sellevastu peab füüsik, kui ta ka la-

seb neid tekkida alles teadvuses, siiski reaalsete juhtumiste läbi põhjustatuks, mille peale võib lõpuks vaadata kui mateeria või eetri liikumisjuhtumuste peale. Nii õpetab meile füüsika, et objektiivse ärrituse värvide ja valguse märgete tekkimiseks moodustavad eetri võnkumised. Välisteks ärritusteks kuulmismärgete jaoks on kehade võnkumised, mis õhu läbi edasi anduvad. Ka vajutuse, puutumise ja vastupaneku märgetele ei vasta alaline, ruumitäitev mass. Atomistlik vaade on kõrvaldanud massi näiliku kontinueedi. See seisab koos molekulitest ja edasi aatomitest, mis on lahutatud eetriga täidetud vahede läbi; viimased on aatomitest kaugelt suuremad. Energeetiline vaade võtab ka aatomitelt ainelise külje ära ja vaatab nende peale kui ilma ulatuseta, puht-punktiliste jõusfääride kesete peale.

Nõnda muudab moodus füüsika põhjalikult naiivse arvamise, et meie tajudes asju ühes nende omadustega lihtsalt passiivselt vastu võtame. Sekundäärsed kvaliteedid on tema järgi teadvuse reaktsioonid ärrituste peale, ja mitte asjad ise ei ole ärritused, vaid kausaalne mõju meeleanorganite peale, mis asjadest sugeneb ja suuremalt jaolt teatud vaheainest läbi läheb.

2. Vastuvaidlused füsioloogia poolt.

Naiivne realist usub, et me tajume otsekoheselt ilma vahendita vähemalt asjade mõjusid. Kuid füsioloogia näitab, et see ei ole nii. Sellega, et ärritused jõuavad keha pinnani või meeleanorganiteni, ei ole nad veel teadvuses. Nad peavad kõige pealt nendest organitest või ka nahast (täpsamalt: epidermisest) läbi minema, et jõuda päris märkenärvideni. Sealjuures teevad nad läbi suuremalt jaolt teatud muutused. Närvid juhivad neid otsekohe peaaigu. Nähtavasti peaks seejuures neis organites närvi substantsi „ärritus“ seisma keemilistes ja elektrilistes protsessides. Kui mõelda veel närvide ja peaaigu nii äärmiselt komplitseeritud ehituse peale, nende lõp-

mata rakukeste ja risti-rästi käivate soonekeste peale, siis ei või öelda, et protsess, mis suures peajus viimaks aset leiab, oleks milleski sarnane füsioloogilisele ärritusega. Sinna juurde tuleb veel, et ka samaaegsed või äsja möödunud muljed avaldavad mõju „ärrituse“ käigu peale, ja et lõpuks endised tajud nende jälgede läbi, mis nad rakukestesse ja närvikavasse alles jätavad, mõju avaldavad järgnevat peale.

Suure tähtsuse on omandanud ka naiivse realismi kriitika jaoks füsioloog Johannes Müller'i poolt ülesseatud „spetsiifiliste meeleenergiate printsiip“. Ta ütleb: meelemärke ei ole mitte väliste kehade mingi kvaliteedi või seisukorra juhtimine teadvuse juurde, vaid mingi meelenärvi kvaliteedi, seisukorra juhtimine teadvuse juurde tingitud välisest põhjustest; ja kvaliteedid on mitmesugustes meelenärvides mitmesugused; neid nimetatakse „meele-energiateks“.

Seda seadust on nõnda seletatud: meelte-närvid reageerivad ikka samasuguste märgetega, olgu välised ärritused mis laadi tahes. Kui näit. silma ärritada täitsa lahkuminevate objektiivsete ärritustega, nagu: valgustamine, vajutus, löök, tõuge, elektrivool, siis ilmuvad alati valguse märged. Niisugused märged järgnevad ka koguni nägemisnärvide operatiivsel läbilõikel. Nagu kõlalained, nii tingivad ka patoloogilised juhtumused kuulmisorganismis tooni ja kära määrkeid.

Kriitilise realismi edustajate poolt on aga selle seaduse vastu tehtud järgmine paljukaaluv vastuvaidlus, mida igatahes mitte nii kerge ei ole ümber lükata: Seesugustest tõsiasjadest ei tohiks mitte üldiselt otsustada, et märgete laad ei olene sugugi objektiivsete ärrituste loomusest, ja et nende vahel ei ole mingisuguseid seaduslikke suhteid. Arenemisajaloolise vaatluse tagajärjel oleme valmis arvama, et meeled on saanud oma mitmekesised struktuuri ja funktsiooni modifikatsioonid väliste ärrituste mõjul. Juba meelenärvide lõppaparaadid näivad sobivat teatud ärrituste liikidele.

Seeläbi on juurdepääs teistele ärritustele, peale nende „adäkvaatsete“, raskendatud, või muutuvad siis niisugused adäkvaatseiks. Seepärast oleks soovitav rääkida — vastavalt W u n d t'i ettepanekule — „spetsiifiliste meele-energiate printsiibi“ asemel „meelte ärritustega sobimise printsiibist“.

Sellega on aga öeldud, et objektiivse ärrituse ja märke vahele pistetud füsioloogilise protsessi läbi ei teki läbipääsemata vaheseina teadvuse ja objektiivse reaalsuse vahele. Vaid füüsikaliste ja keemiliste ärrituste mitmekesisusega on seadusepäraselt kõrvuti seatud ka märgete mitmekesisus.

Spetsiifiliste meele-energiate printsiibilt ei saa seega võtta sundivat põhjust lahkuda realistlikust põhiveendumusest. On koguni ilma pikemata selge, et kvalitatiivset erinevust, nagu see on värvide ja toonide vahel või rohelise ja punase vahel, ei või tuletada paljalt kvantitatiivseist erinevustest.

Sellest tuleb otsustada, et objektiivse tõelisuse füüsikaline vaatlus on ainult abstraheriv; et ta määrab selle mitte tema üldise laadi, vaid nii-ütelda ainult tema kogujoonte järele.

3. Vastuvaidlused psühholoogia poolt.

Kahtlused tekivad naiivse realismi kohta ka tajuprotsessi enese psühholoogilisel eritlemisel. Selgub nimelt, et need elemendid, mida õieti viiakse otsekohe tagasi ainult füüsikalise ja füsioloogilise ärrituse peale, „märked“, ei moodusta kaugeltki mitte tervet taju. Kõige pealt mõjuvad kaasa eelmiste märgete jäljed. Nõnda, kui me usume otsekoheselt tajuda võivat omadusi, mida meie faktiliselt sel silmapiigul ei märka, nagu näit. ainult nähtud tule palavus. Sinna juurde tulevad „esemestavad funktsioonid“: et meie tajume asju ühes „omadustega“, et meie tajume sündmusi nende „ajalises jooksus“ või nende „põhjuselises ühenduses“, ei ole mitte „märke“ ise. Juba igas taju-aktis tuleb see ilmsiks. Kui ma eritlen juba varemalt minu poolt esitatud rohelise kuuse taju-

kujutuse, siis leian ma analüüsil järgmist: millelgi rohelisel on teatud ruumiline ulatus ja kindel kuju. Ruumiliselt võetuna võiksin ma seda „midagi rohelist“ veel edasi eritleda, tema kvaliteedi „roheline“ poolest aga mitte enam. Teda märgitakse seepärast kui teadvuse-elementi. Minu taju ei seisa aga mitte ainult selles „rohelise“ märkes, sest selle olen ma omale saavutanud alles kunstlikus abstraktsioonis. Ma olen seesmiselt pöördud ühe eseme peale, nimelt selle kuuse peale, millel on omadus roheline olla. Järjelikult ma mõtlen kuuse all mitte ainult näha midagi rohelist, vaid midagi jäädavast, püsivast; midagi mis on teatud omaduste kandja, mis ka eksisteerib, kui ma teda ei taju, ja mis viimaks kuulub kogu tõelisuse ühtluse hulka. See „miski“ ei ole mulle mitte näitlikult antud, ta on paljalt „mõeldud“, — eeldades, et ma eraldan teda abstraktsioonis „rohelisest“. Veel suuremal määral avaldub mõtlemise osa kogemuses, kui kogemuse all mõista mitte ainult üksikute asjade, sündmuste ja suhete tajusid, vaid ka üldisi otsusi, mis avaldatud niisuguste tajude põhjal. Nii näit. on kogemus see, et kevadel loodus nooreneb ja sügisel jälle sureb; või et kehad teatud temperatuuris paisuvad. Sinna juurde tulevad veel asjade nimetused ja mitmesugused mõisted, otsused, meeldetuletused, millel on teatud tähtsus meie tajudes, soovid ja väärtuse tunded, mis on tihedalt nendega ühendatud. Ja seepärast tajume meie, et nad ei seisa koos mitte ainult märgetest. — Nõnda tuleb ilmsiks tunnetusteoreetiline vaade taju ja tema tunnetusväärtuse kohta, mis läheb tollest vahetegemisest sekundäärsete ja primäärsete kvaliteetide vahel, nagu see L o c k e'il oli, veel kaugemale ja võtab asjaldelt ka primäärsed kvaliteedid ning asetab nad teadvusse.

b. Kriitiline realism.

Nii siis põhjused, mis meid sunnivad naiivset realismi kriitiliseks ümber moodustama, on peaaegjalikult järgmised:

1. Vaatamata selle peale, et indiviidid on peajoontes ühel

meel elendi meeleliste elamuste kohta samast asjast, on siiski hulk suuremaid ja peenemaid kõrvalekaldumisi: näit. täieline ja osaline värvipimedus ja toonikurtus, erinevused nägemise teravuses, kuulmise peenuses, mis näitavad, et meie meeletajude sisu oleneb suurel määral subjektiivseist faktoreist. Muidu peaksid samasugusel, s. o. teatud ajal teatud kohas oleval asjal olema vastupidised omadused.

2. Samasugusele resultaadile viib meie meeletaju relatiivsuse tõsiasi. Mis ühele soe, näib teisele külm olevat, mida üks peab suureks, nimetab teine väikeseks, miski liigutus võib ühele nägida karmena, teisele aeglasena. Kuid ka üks isik võib samast objektist omada mitmesugused muljed ja pidada teda selle järele heledaks või pimedaks, valjuks või tasaseks, kõvaks või pehmeks, magusaks või vihaks.

3. Meie mulje mingist esemest oleneb kogemuspäraselt mitmesugustest asjaoludest, mille kohta ei ole näha, kuidas nad ise muudavad või mõjustavad asja. Nõrgemat tooni ei kuule me mitte, kui ühtlasi muud kõvemad känd mõju avaldavad. Tähed jäävad nägematuks, kui päike paistab.

4. Ka tajumise pausid, mis tekivad, kui meie objekti ei taju, ei luba anda objektidele iseeneses meelelisi kvaliteete, mis tekivad kogemuspäraselt ainult meeleorganites ja teatud indiviidis.

5. Ärrituse ja erinevuse läve tõsiasi näitavad, et meie taju ei ole laitmatu allikas esemete tunnetuseks. Niisuguste vaevalt-märgatavate ärrituste ja ärrituserinevuste seas on sellepärast niisuguseid, mida meie üldse ei taju. Nii siis ei või see olla sarnane esemeile, millele ta pöördub.

6. Varustatud silm ja kõrv näeb ja kuuleb rohkem kui varustamata. Kuuldetu, teleskoop, mikroskoop õpetavad meile, et asjad sisaldavad rohkem kui normaalne meeletaju ilmutab.

7. Looduseuurijad ja psühholoogid seavad endile ülesandeks kõrvaldada oma uurimustes vaatlamisvead, mida lahu-

tatakse harilikult alalisteks ja juhuslikkudeks. Massi, arvu ja kaalu tarvitatakse selleks, et võida asju ja sündmusi täpsamalt määrata. Lihtne taju ei maksa mitte kui miski kindel väljendus reaalsele olukorrale.

Realism kui mõiste realism on esinenud juba skolastikuil. Tema järele on üldmõistel, universaaliail reaalsus: s. t. nad on rohkem kui paljad subjektiivsed mõisted või koguni sõnad, nimed, nagu nominalism õpetas.

Tunnetusteoreetiline realism uuemal ajal on seisukoht, mille järele on olemas tunnetavast subjektist: mõtlemisest, tunnetamisest, teadvusest mitte-olenev, iseolev, ses mõttes absoluutselt reaalne, mitte paljalt ideeline välisilm.

Uuemal ajal edustas realismi O. Külpe (1862—1915)*) ja tema õpilased E. Dürr ja August Messer; transtsendentaalset, ruumilisajalise ilma olemasolu tõendab E. v. Hartmann'i realism. Niisuguse juurde viib tahtmine kausaalselt orienteeruda teadvuse sisu käigus. Kriitilise realismi edustajad saavad aru reaalteadustes olevast tunnetusest sel kombel, et selles välise ja seesmise taju ning vaatluse tõsi-asjade mõtleva ümbertöötamise läbi võetakse kinni (s. t. määratakse mõisteliselt) tunnetavatest indiviididest rippumatult eksisteeriv tõelisus. Inimese tunnetusel on järjekult tegu absoluutsete esemetega, „asjadega iseeneses“, mis saavad loomulikult tunnetamises asjaks meie jaoks, objektideks subjektile, kuid on sellepärast siiski rippumatud meie tunnetamisest. O. Külpe esitab reaalse välisilma tunnustamiseks järgmised momendid:

1. Vahe ühest küljest meeletaju ja teisest küljest meeldetuletuse ja ettekujutuse vahel. Meeletaju sunnib ennast, nõnda-ütelda, meile peale, ei muutu meie meele järele, on värske ja on seotud meie keha välisorganite, meeleanorganite funktsioonidega, on olude, nagu valgustuse, ümbruse, kauguse

*) O. Külpe, Die Realisierung (Realiseerimine), I—III, 1917—23.

jne. mõju all. See meeletaju iseärasus leiab lihtsa seletuse reaalsete esemete ja sündmuste oletuses, mida me kogeme oma meelte abil.

2. Tõsiasi, et nii sagedail tajufaasidel ei tarvitse olla mingit tähtsust tajude tekkimise ja laadi kohta, näit. reisimine, ülepea iga kohamuutmine. Ka magamine öösel moodustab seesuguse löike meie tajude käigus. John Stuart Mill rääkis taju püsivast võimalusest (*permanent possibility*), ei seletanud aga, kuidas on võimalik, et samasugune taju võib teatud asjaoludel tagasi tulla.

3. Seadusepärased suhted ja kokkukuuluvused tajude sisu vahel. Taevanähtuste ja maapealsete sündmuste ja asjade korda ei või me iseendist tuletada, ja meie vaatleme seepärast reaalseid esemeid nende kandjaina.

4. Sündmuste ennustamise võimalus. Meie seni saavutatud teadmiste põhjal tulevaste tajude käigu kohta tehtud järelduste ühtesattumine hilisemate tõesti esinevate, tõendavate vaatlustega, ilma et meie oleksime vahele seganud, on kõige lihtsamalt seletatav, kui oletame reaalse, iseseisvate seaduste järgi käiva maailma olemasolu, mille nähtusi võib tunnetada ja ette arvata.

Kriitilise realismi edustajaile on kogemus ainuke tunnetuse allikas, kus selgesti nähtavad märged ja mittenähtav mõisteline mõtlemine koos töötavad. Apriorsetel elementidel on seal ainult „eelduste“ tähendus. Üks niisugune on näit. kausaalsuse lause. Ta on säilinud senises uurimises ja meie eeldame seepärast ka edaspidi tema üldist maksvust. Ta on relatiivne *a priori* üksikute kausaalvahekordade kogemuse suhtes.

Ka kannavad kriitilise realismi edustajad tunnetusteoorias selle eest hoolt, et seada filosoofiat üldse lähemasse suhtesse teadusega. Loogika ja tunnetusteooria ülesandeks on nende arvates kindlaks teha, mis on mõtlemine ja tunnetamine, missugustest eeldustest nad välja lähevad, mis mõista

tunnetamise eseme all, mis mõista mõtlemise õiguse ja taju tõe all, missuguste normide ja kriteeriumide järgi neid kindlaks määratakse. Niisama peab metafüüsika olema kõige lähemas ühenduses üksikteadustega, sest ta võtab ette nende tulemuste põhjal ilmavaadet kujundada. Metafüüsika, mis ei ole konstrueeritud kogemusest rippumata (*a priori*), vaid põhjeneb üksikteadustel, et neid ühtlaseks kokkuvõtvaiks ilmavaateks kokku liita ja hüpoteetiliselt täiendada, ilmub kriitilise realismi seisukohalt täiesti võimalikuna.

§ 2. Idealism.

Kriitiline realism, mis oma uurimises ja töös katsub vabaks saada taju puudustest ja ebatäiuslikkustest, on arenemisvõimeline seisukoht. Tema siht langeb kokku kõige teadusliku tunnetuse sihiga, s. t. seisab määramata kauges tulevikus. Kõik reaalsuse määramine võib kanda seepärast ainult ajutist iseloomu.

Tohib küll küsimust üles seada, kas siis maksab kinni hoida säärastest spekulatsioonidest transtsendentse kohta, mille piiritus on sama suur kui nende kindlusetus. Me seisame koguni lähedal küsimusele: kuidas on üldse võimalik, et meie tunnetame ja teame midagi, mis on väljaspool meie teadvust, nagu too „iseeneses“ olev maailm? Kas ta ei peaks siiski ka teadvuse sisu olema?

a. Subjektiivne idealism.

Selle õpetuse veendunud pooldaja oli George Berkeley (1685—1753). Ta eitab kehade- ilma iseseisvat eksistentsi. Ta arendab immaterialismi, mis katsub tõestada ja näidata materiaalse välisilma tunnustamist vale-abstraktsiooni õigustamata hüpoteaseerimisena, et kõike, mida me nimetame välisilmaks ja asjade objektiivseks loomuseks, võib tagasi viia kujuteldavate vaimude märgete peale ja nende märgete kogemuspärase ühenduse peale. Objektide absoluutse eksis-

tentsi oletus väljaspool teadvust sisaldab otse vasturääkivuse. See tähendaks enesele kujutella, et asjad eksisteerivad, ilma et neid kujutletaks, või et nende üle mõeldaks. Kuidas me ka ei tahaks väliste kehade eksistentsi mõelda, meie vaatleme ikkagi alati ainult meie endi ideid. Seepärast on *esse-percipi* (olema-tajuma).

Uuemad subjektiivse idealismi edustajad on Schuppe ja Kaufmann'i nõndanimetatud immanentne filosoofia ja Schubert-Soldern'i tunnetusteoreetiline solipsism. Schuppe¹⁾ (1836—1913) järgi ei ole väljaspool teadvust olevaid objekte, vaid ainult teadvus ühes sisaldustega. Mõlemad on lahutamatud, ka teadvus on ilma sisuta võimatu. Need teadvuse sisud eeldavad alati „mina“. See — kestvalt identseks jääv — „mina“ ei ole mitte mingi sisudekompleks, vaid täiesti isesugune, faktiliselt kindlakstehtav, edasi mitte redutseeritav moment. See „mina“ on ruumitu. Ta sisaldab ruumi kui teadvuse sisu. Täiesti püsiva teadvusesisu omab „mina“ iseenese kehas. Teiste inimeste eksistents on järeldatud, mitte tajutud. Suur osa teadvuse sisusid on kõigile indiviididele ühine, teine osa on neile omane individuaalselt. Põhijoontes edeneb Sch. abstraktse „mina“ ehk teadvuse tunnustamisele, mis, kuigi mitte-konkreetne, peab siiski olema kõigile indiviididele ühine olevus. „See on sama „mina“ ehk subjekt ülepea, mis leidub nii ja nii mitmes kohas ruumis ja aja osakestes (seeläbi *eo ipso* mitte enam teadvus ülepea, vaid individuaalne, mitte enam puhas „mina“ vaid individuaalne), ja näeb kõike ruumi ja kogu aega väljaspool seda osakest ainult temast välja minnes, ja just sellepärast vabastub ruum ja aeg individuaalsest teadvusest ja saavutab objektiivse, s. t. individuaalsustest mitteoleneva, teadvusest üldse oleneva ja temasse kuuluva eksis-

1) Wilhelm Schuppe, Grundriss der Erkenntnistheorie und Logik. 2. Aufl. 1910.

tentsi — üks ja sama ruum ja aeg kõigi jaoks“. Sellesse teadvusse üldse peab kuuluma kõigile indiviididele üldine teadvusesisu, objektiivne maailm. Õpetus üldise „mina“ individuaalsest kujunemisest on psühholoogia.

K a u f m a n n ¹⁾ (1868—1896) lükkab ümber ka subjekti ja objekti vahe ja läheneb S c h u b e r t - S o l d e r n'i tunnetusteoreetilisele solipsismile.

S c h u b e r t - S o l d e r n'i ²⁾ (sünd. 1852) tähtsaim punkt, milles ta päris immanentsfilosoofiast kõrvale kaldub, on „mina“ eitamine. Tema järgi on olemas ainult teadvuse sisu, mitte aga iseäralik teda omav „mina“. Teadvuse sisud kujutavad alaliselt voolavat ühendust, mille ühtlus peab tingitud olema kolmest momendist: ruumist, ajast ja erinevusest, mis oma korda jälle on aja läbi ühendatud kõrgemaks üksuseks. „Mina' on ainult antu mõistmine teadvusprotsessina“. Üle selle teadvuse-ühenduse kaugemale jõuda ei ole võimalik, iga uue tõsiasja ilmutamine tähendab ainult sellesama laiendamist. Selle tunnetusteoreetilise solipsismi lahutab S. iseäraliselt metafüüsiliselt, mille järgi tõelisus on ainult mingi väljaspool ennast seisva olevuse unenägu (hingeatom jne.). Tunnetusteoreetilise solipsismi järgi sellevastu on individuaalne „mina“, ehk küll tsentraalosana, suuremas koosseisus.

Ka ei eita S c h u b e r t - S o l d e r n teiste inimikkude teadvuste eksistentsi. Vastandliselt A v e n a r i u s'ele peab S c h. introjektsiooni tarviliseks. Ainult tema abil võin ma oma ja oma kaasinimeste kogemustest konstrueerida ühtlase kogemuste- ilma. Teatud sugulust immanentsfilosoofiaga osutab ka J o h. R e h m k e ³⁾. Ka R. järgi ei või rääkida millestki sealpool teadvust olevast, see olevat mõttetu sõna.

1) M a x K a u f m a n n, Immanente Philosophie, I, 1893.

2) R i c h a r d S c h u b e r t - S o l d e r n, Grundlagen einer Erkenntnistheorie 1884.

3) R e h m k e sünd. 1848 Elmshornis, 1885 saadik prof. Greifswaldis.

b. Objektiivne idealism.

Sellest subjektiivsest idealismist ja solipsismist erineb objektiivne idealism seeläbi, et ta ei lähe välja individuaalsest teadvusest ja tunnetava „minast“, vaid võtab lähtekohaks üldise „mina“, resp. teadvuse.

Johann Gottlieb Fichte (1762—1814) seadis üles absoluutse „mina“ mõiste, mis pidi maksma kui kogu teadusõpetuse, teoreetilise ja praktilise filosoofia põhimõiste. Selle „mina“ leiame, kui meie reflekteerimine meie endi peale koondub, ja süveneme intellektuaalse vaatluse abil kõige selle eeldusse, mis meie leiame eneses kindlaksmääratuna. Kõige kindlaksmääratu, kõigi „mina“ sisude eeldus on „mina“ ise. Kõige juurde, mis „mina“ mõtleb, mõtleb ta ühtlasi iseennast; ta ei või sugugi midagi mõelda, ilma et ühtlasi iseennast mõelda. See „mina“, mis jääb üle iga üksiku tunnuse eraldamise järele, igas üksikus tunnuses sisalduv ja üliindividuaalne „mina“ = mõistus, intelligents, on seega alus, millest tuleb välja teadvuse iga kindel sisu ja seega kogu empiiriline tõelisus. Seda „mina“ ei tule aga mõista kui tegevusetu olemist, vaid see on funktsioon, tegu, tegevus. Seda ürgtegevust väljendab Fichte lause abil: „mina' seab iseennast. (Das Ich setzt sich selbst)“. See „mina“ eneseseadmine sisaldab aga tarvilikult teise akti: „mina“ seab enesele vastu „mitte-mina“. Mõlemad kuuluvad tingimata kokku. Ainult selle läbi, et „mina“ seab enesele vastu „mitte-mina“, millest ta kui „mina“ erineb, on „mina“ — „mina“. Ka „mitte-mina“ seadmine on aga „mina“ tegevus ja sündmus „minas“. Mõlemad laused aga, mis toovad väljendusele nimetatud tegevused, räägivad teineteisele vastu, kuna „mina“ seadmine eitab „mitte-mina“, ja „mitte-mina“ seadmine eitab „mina“. Seda vasturääkivust tasandab aga uus, mõlema esimese läbi samuti tarvilikkusega antud mõttetgevus, mille läbi „mina“ ja „mitte-mina“ teineteist vastastikku piiravad, s. t. osalt ümber lükkavad: „mina“ seab „minas“ jagatavale

„mina'le“ jagatava „mitte-mina“ vastu. — „Mina“ on teoreetiline, kuivõrd ta ennast seab piiratuna „mitte-mina“ läbi; ja niivõrd on ta praktiline, kuivõrd ta seab „mitte-mina“ piiratuna „mina“ läbi.

Teoreetiline filosoofia näitab nüüd, kuidas „mina“, püüdes enesest välja lõpmatusse, seab omale just „mitte-mina“ seadmise läbi alaliselt piirid; kuidas ta siis, neid piire enesele teadvusse tuues, alati produtseerib omale oma ilma teadvusetult ja ehitab üles teadvust sünnitades. Mõlemas vastupidises tendentsis tuleb ilmsiks isesugune kujutluse liik, märke, kuj produktiivse meelegujutusvõime produkt, mis sellega ka sünnitab kujutelma aine, ja tekivad kategooriad, mõistus, otsustamisjõud ja aru. Terve teoreetilise „mina“ arenemise lõpp-punkt on arusaamine, et „mitte-mina“ mis meile vastu astub objektiivselt reaalsete asjade ilma, on tõeliselt ainult „mina“ produkt, selle enesepiiramine.

See ennast „mina'ks“ ja „mitte-mina'ks“ differentsivabsoluutsus sai Schelling'il absoluutseks identsuseks ehk indifferentseks, Hegel'il absoluutseks ideeks.

Teist objektiivset idealismi edustab iseäranis Marburgi kooli uskantianism, Cohen (1842—1917) ja Natorp,¹⁾ kusjuures nad lükkavad ümber vahe reaalsete ja ideaalsete objektide, reaali- ja ideaalteaduste vahel ja teevad matemaatilise loodusteaduse kõige teaduse tüübiks.

Kant'i tunnetusteooriat seletab ja arendab edasi transsendentaalsel kujul iseäranis Herman Cohen. Tema järgi ei leidu Kant'il üldse mitte absoluutse tõelisuse, „asjade iseeneses“ eksistentsi realistlikku eeldust. See logitsistlik-metodoloogiline vool kõrvaldas „asja iseeneses“ täiesti ja muutis kõik asjalise mõelduks. Ka ei tunnustata intuitsiooni kui mõtlemise kõrval olevat samaväärtuslist tunnetusallikat. Ka intuitsioon on mõtlemine. „Ese“, kui ruumis ja ajas määra-

1) Sünd. 1854, prof. Marburgis.

tud mõtlemise sisu, on ainult ideaalne, mitte iialgi saavutatav siht. Nagu Kant, läheb ka Cohen välja teaduslikust kogemusest, nagu see esineb moodsas matemaatilises loodusteaduses, mis on temale õieti ainuke tõsine teadus. See teaduslik kogemus on antud ja filosoofia ülesanne seisab selles, et selgitada, missugused on selle kogemuse immanentsed loogilised tingimused: filosoofia transsendentaalne meetod. Sellega ei ole mõeldud üksiku indiviidi tunnetuste saamise uurimist, see oleks psühholoogia ülesanne. Filosoofial on tegu ainult puhtloogilise küsimusega, missugused mõistelised eeldused moodustavad matemaatilise füüsika *conditio sine qua non*. Puhta loodusteaduse peainstrument on infinitesimaalarvutus, mille tsentraalmõisteks on lõpmatuse mõiste. See arvamismetood pole loogikas seni kohta leidnud. Loogika on seepärast Cohen'i silmis oma otsekohesest ülesandest kõrvale läinud ja ei ole veel ikka mitte aru saanud uuest probleemist, mis temale teadus 200 aasta eest seadnud. Isegi Kant on siin õige tee kaotanud. Cohen'i filosoofia seab ennast teravaimasse vastollu iga realistliku arusaamisega, mis vaatab asjade kui otsekohe antute ja meie poolt lihtsalt võetavate peale. Asjad ei ole meile Cohen'i järgi mitte antud rippumatult meie mõtlemisest, vaid alles selle läbi, et me neid mõtleme, on nad meie jaoks üldse olemas, ja sellepärast peab ka tunnetusteooria algama mõtlemisega. Mõtlemise enesekriitika on tarviline, „dialektika“, nagu Platon ütleb. Cohen ise nimetab seda tööd „loogikaks“. Mõtlemise all ei mõtle Cohen psühholoogilist akti, vaid puhtloogilist sisu. Mõtte-edenemine, mõtteliikumine tähendavad seega mõistete endi „edenemist“, „liikumist“, neid tuleb seega piltlikult võtta.

Vastolus kõige realismiga on antud, et Cohen'il on tunnetav mõtlemine miski loov tegevus. Selle seisukoha läbi, mille ta annab mõtlemisele kui sünnitamisele, saab kõik tema loogika „algupära, sündimise, tekki-

mise loogikaks“. Kõik otsused liiguvad teatud suunades, mida nimetatakse „kategorიაiks“. Need ei ole sünnipärased mõisted, vaid põhisuunad, milles otsustus teostub, järgmine punkt, kus Cohen Kant'ist kaugemale läheb. Cohen eitab Kant'i kategooriate tuletust otsustusliikidest. Ta iseristab 12 otsustusklassi ja püüab näidata, et mõtlemise kategooriaalfunktsioonid kõik üksteist vastastikku nõuavad ja ei või püsida ilma üksteiseta. Kogu rühma tipus seisab algupära otsustus. Ta esineb siis, kui miski tähendatakse „antuna“. Matemaatiline märk x , mis ei tähenda määramatut, teadmatut, vaid määratavat, mida tuleb määrata, on just see, mida C. „antuga“ silmas peab. Sest C. järgi esitab otsustuskaudsel teel „mitte miski“ (Nichts) läbi „miski“ (Etwas) tekkimist, sest C. läheb tagasi lõpmatu otsustuse juurde, mis on uuema loogika poolt ülekohtuselt kõrvale jäetud. Sellesama läbi tekivad surematuse, tingimatus jne. mõisted. Tähtis on ka reaalsuse otsustus. Reaalsuse all ei mõista Cohen siin mitte tõelisust, see on märke asi, mis oma poolt ei esita mingit õigusepärasest tunnetuse allikat. Reaalne on kõik, mis on matemaatilises loodusteaduses > 0 . Realse miinimum on lõpmatuväike. „Lõpmatuväike on olemine“. Cohen näitab seejuures Pythagoras'e peale, kelle õpetust: — arv on olemine — ei mõistetud aga mitte „tema teadusliku tõsituduse“ järgi. Cohen aga loeb reaalsuse hulka mitte ainult positiivseid arve, vaid ka ettekujutatavad ja negatiivsed. — Kuna Cohen'il sagedasti omapäraselt selgusetu stiil arusaamist väga raskendab, on Paul Natorp'i käsitus palju kergem ja arusaadavam. Ka Natorp aktseptib filosoofia tunnetusteoreetilise definitsiooni. Tema objekt on tunnetus. Tunnetus on oma seesmise olemuse järgi ikka üks ja sama: ta taotab iseenesesse sisendunud, seadusepäraselt maailma kujutust, umbes seda laadi, nagu matemaatilises füüsikas. Kui seda tunnetamist silmitseda, siis leiame, et see on üldiselt mõtlemine. Ka kõik tajumine on mõtlemine: ühe eseme kohta avaldatakse

midagi, seda määratakse aja, koha jne. poolest. Kõik taju on „mõtlemise määramine“. Kogu tõelisus on mõtlemise sisu. Sest ainult dogmatism peab olemist antuks, krititsism tunneb ära, et kuna kõik tunnetamine on mõtlemine, on ka tunnetamise ese ainult mõtlemises, tekib alles selles. Kuid mitte iga mõtlemine ei ole teaduslik, kõige teadusliku mõtlemise tunnismärgiks on see, et ta on oma olemuselt üks matemaatilise loodusteaduse mõtlemisega: ta taotab puhtseadusepärast maailma-kujutust. Rohkem kui Cohen'il astub Natorp'il päevavalgele meie tunnetuse piiramatus. „Tõsiasi absoluutses mõttes on viimane, mida tunnetus peaks saavutama, tõeliselt iialgi ei saavuta; tema igavene x“. Tõsiasijalikkus (die Tatsächlichkeit) jääb alati probleemiks, alati hüpoteesiks. Filosoofia ülesanne seisab selles, ära näidata tolle seaduspärase maailma-pildi loogilised tingimused, esitada täielikult kõik need ühtluse tingimused, ühes süsteemis.

Ka Wilh. Windelband'i (1848—1915) järgi on filosoofia ülesandeks teadmise teooria. Ta ei uuri mitte tema psühholoogilist tekkimist, vaid tema tõe väärtust. Kõige lihtsamal tõsiasijade konstateerimisel on ju palju eeldusi, mida ei või edasi tuletada ja mis iseenesest selged on. Neid viimaseid kõigele tunnetatavale immanentseid printsiipe tuleb üles otsida ja nimelt Fichte' st alatud teleoloogilisel teel. Selle ülesande läbiviimisel toob W. tunnetusteooria tihedaimasse ühendusse eetika ja esteetika väärtusteadustega: ta saab väärtuse distsipliiniks. Mingi kujutelmata tõelevastavus ei tähenda mitte, et ta moodustab rippumatu, väljaspool meid oleva objektiivsuse. Tõsi on palju enam kujutelm Windelband'i järgi siis, kui ta kuulub nende hulka, mida peab mõtlema, otse peab. Kõige mõtlemise üle lehvib absoluutne pidamine, kohus.

Rickert¹⁾ jätkas Windelband'i poolt arendatud ideid. Ta tõi filosoofiasse transtsendentaalse teadvuse mõiste

1) Sünd. 1863, prof. Heidelbergis.

ja võttis ette avarad uurimused loodus- ja kultuurteaduse suhtumuse kohta.

Windelband'i tähtsaim õpilane Emil Lask (1875—1915) püüdis agarasti loogikat süstemaatiliselt üles ehitada, kusjuures Kant-kopernikulise liikumise põhimõtte ei pea piirduma olemise sfääriga, vaid peab ka üle kanduma mitte-tõelise alale, mis omakorda jaguneb ülimeeleliseks ja maksvaks. — Lask'i järgi vajame meie „filosoofia loogikat“, s. t. õpetust kategooriate kategooriaist (vormi vormist), mis avab ühtlasi väljavaated uue metafüüsika kohta. Oma õpetuses otsusest määrab L. veel kõrgema sfääri sealpool õiget ja valet.

§ 3. Fenomenalism.

Keskkoha idealismi ja realismi vahel võtab fenomenalism. Ta peab kinni ühes realismiga teadvusest erineva reaalsuse eksistentsist, muidu aga on ta kooskõlas idealismiga, et teadvus ei või ulatuda enesest üle ja vastu võtta temast erinevat reaalsust. Meie ei tunneta fenomenalismi järgi asju, nagu nad iseenesest on, vaid ainult nende nähtusi (*fenomena*), s. t. meie tunnetame neid nõnda, nagu nad esinevad meie teadvuses tema seadusepärasuse järgi. Meie tunnetus kinnitab meile seega küll reaalsuse eksistentsi, kuid tema laadi lähemalt määrata on meile täiesti võimatu, kuna kõik meie abinõud selleks määramiseks on subjektiivset laadi ja erinevad täiesti asjust endist.

Fenomenalismi peaedustaja on Kant: kogemuses on antud — nähtus, mis näitab reaalse „asja iseeneses“ peale. Paljud uusima aja filosoofid on endid tunnistanud fenomenalismi pooldajaiks, mis katsub eneses ühendada realismi ja idealismi õigustatud tendentsid. H. Spencer, agnostitsist, loogik B. Erdmann, ka positivistid Mach ja Mill on fenomenalismi edustajad.

Lõppsõna.

Oleme lasknud oma vaimusilmade eest mööda minna tunnetusteooria peavoolud. Mitmesuguste voolude kirju rida nõuab, et me resultaadid lühidalt veel kord kokku võtaksime. — Kolm peaküsimust seab tunnetusteooria: Küsimus kõige tunnetuse algupära, tekkimise kohta, teiseks tema maksvuse ehk piiride kohta ja kolmandaks tema eseme kohta.

Missugusele nähtavale resultaadile oleme me nüüd nende kolme küsimuse uurimisel jõudnud? Või ei leidu erakondade võitluses mingit positiivset resultaati? Juba üksikute probleemide käsitusel avanesid teatud tooniandvad vaatekohad, mida meil tuleb nüüd ainult veel kord nende olulistes punktides kinni naelutada.

Küsimuses tunnetuse algupära kohta selgus, et meie peame kalduma krititsismi poole. Empirism ja ratsionalism käsitavad mõlemad seda probleemi ühekülgsest. Empirism tahtis rohkem ajaloolise, psühholoogilise, geneetilise vaatluse vaimus näidata, kuidas meie tunnetus faktiliselt on tekkinud ja areneb. Algupära näis empirismile tähendavat tekkiva tunnetuse rohkem ajalist algust. Ratsionalism tegi juba rohkem tegu loogilise algupäraga, ja tal oli täielik õigus, seades saavutatud tunnetuses ratsionaalse momendi esiplaanile, sest ainult tema läbi võis üldmaksvust ja tarvilikkust põhjendada.

Kuid alles krititsism toonitas jällegi kogemuse hädatarvilikkust kõige tõelisuse tunnetuse jaoks, ühtlasi aga näitas ta, missugust väljapaistvat osa etendab mõtlemine kogemuse tekkimises. Nii et igatahes krititsism on algupära probleemi iga filosoofilise uurimuse lähtekohaks. —

Küsimuses tunnetuse maksvuse kohta tuleb ilmsiks järgmist: Radikaalne skepsis lükkab iseenese ümber, ainult kui meetodil on skeptilisel suhtumisel tähelepanepandav väärtus kõige teadusliku uurimuse jaoks. Dogmatismi naiivsusele on kriiti-

line refleksioon lõpu teinud. Raskem on juba valida positivismi ja krititsismi vahel.

Positivism on nähtavasti täpsam ja ühekülgsem vool, krititsism sellevastu mitmekülgsem. Positivism sallib ainult positiivset teadust ja tema jaoks on üksikteadused üksi kutsutud tõde leidma. Filosoofia jaoks ei ole iseseisvat ala, ta seisab ainult üksikteaduste tulemuste põhjalikumas järelekatsumises ja uurimises. — Krititsism sellevastu näeb tunnetusteoorias ja -kriitikas filosoofia omapäraseid ülesandeid ja tööalu. Ta katsub ka täpsamalt uurida tõelisuse astmeid, mis meie teaduslikule uurimusele saavutatavad, ja piiritella alad, kus võib üht või teist astet saavutada. Neil uurimusel selgub aga kohe, et ei olegi teravat vahejoont positiivse teaduse ja metafüüsika vahel. Positiivsed teadused sisaldavad palju metafüüsilisi sugemeid, mida on võimatu eraldada, energiliste antimetafüüsiliste katsete peale vaatamata. Tõelisust ei saa üksnes seadusteks lahutada, jääb veel küllalt mõistatuslikku järele, mida me võime seletada ainult hüpoteeside abil. Ka jääb olemuse küsimus, küsimus „mis“ üle, positiivseist teadustest täiesti lahendamata. Füüsika ei küsi mitte, mis on elekter, vaid uurib elektri nähtusi. Ajaloolane katsub ajaloolistes sündmustes üles leida seadusepärast sidet, aga küsimust kõigi ajalooliste sündmuste ja kõigi suurte ajalooliste isikute tegevuse eesmärgi ja sihi kohta ei või ta puht-teaduslikult mitte lahendada. Kohe astub ähvardades tema ette metafüüsiline kausaalsuse ja tahtevabaduse probleem ja sunnib teda võtma teatud seisukoha. —

Krititsism juhatab seega metafüüsika juurde, ja meie oleme juba näinud, et rida tähtsaid mõtteteadlasi on jälle pöördunud metafüüsika juurde, et põhjendada asjade olemust. Praegusel ajal kõneldakse isegi „metafüüsika ülestõusmisest“. Sest küsimus asjade olemusest on kasvanud inimese vaimu sügavale juurdunud möödapääsmatuist tarvidusist.

Viimane küsimus tunnetuse esemest viib ka teatud posi-

tiivsele tulemusele. Muidugi on võimalus asuda fenomenalismi keskteele: tagasi lükatakse kõik reaalsuste määrangud ja rahulduda ainult antud nähtustega.

Kuid inimese vaim lepib vaevalt sellega. Ta katsub ikka põhjendada „asju iseeneses“, mis nagu eesriide läbi temast lahutatud on. Ta kaldub idealismi või realismi poole. Realism (muidugi mõista, räägime me siin ainult kriitilisest realismist) tunnustab tunnetavast teadvusest täiesti rippumatut reaalsust. Välisilm, asjad on meist, meie tahtmisest rippumatud. Idealism sellevastu väitis, et välisilm ei eksisteeri kõigest teadvusest rippumatult, vaid ainult võimaliku kogemuse esemena. Seega ei ole olemas välisasju, objekte absoluutselt iseeneses, vaid ainult suhtumuses tunnetava subjekti, teadvuse vastu. Meie pooldame siiski rohkem seisukohta, et reaalsused on olemas ka meie teadvusest rippumatult, sest juba meeletajude rippumatus meie tahtmisest näib sinna viivat.

Et niisuguste meie „minast“ rippumatult eksisteerivate esemete tunnetamist seletada, peame aga tunnustama, et lõpude lõpuks mõtlemine ja olemine siiski üksteisega seotud on. Sest psüühilisel ja füüsilisel, sise- ja välisilmal peab miski ühine alus olema, miski absoluutne, mis moodustab olemise ja mõtlemise algpõhjust.

Kirjanduse loetelu.

Peale tekstis nimetatud filosoofide tööde oleks veel järgmistele kokkuvõtlikkudele töödele tähelepanu juhtida:

Õige suur, kuid ebasüsteemaatiline (olulist ei tuua esiplaanile) kirjanduse-loetelu (680 nime) leidub:

Rudolf Eisler — Einführung in die Erkenntnistheorie. Leipzig, 1907, lhk. 271—287.

Peale selle võiks veel järgmisi sissejuhatusi soovitada:

Aug. Messer. Einführung in die Erkenntnistheorie. Philos. Bibl. 118.

Gustav Störing. Erkenntnistheorie. Leipzig 1920.

Hermann Leser. Einführung in die Grundprobleme der Erkenntnistheorie. 1911.

Johannes Volkelt. Erfahrung und Denken. Kritische Grundlegung der Erkenntnistheorie. Leipzig 1886.

Н. Лоский. Введение в философию, ч. 1. Введение в теорию знания, 2. изд. 1919.

Н. Лоский. Основные вопросы гносеологии. Петроград 1919.

Peale selle veel tunnetusteooriat käsitavad peatükid Külpe, Wundt'i, Paulsen'i, Jerusalem'i, Richter'i, Tšelpanov'i j. t. Sissejuhatustest filosoofiasse.

Tunnetusteooria arenemise ajaloolise ülevaate annavad järgmised teosed:

W. Freytag. Die Entwicklung der griechischen Erkenntnistheorie bis Aristoteles. Halle 1905.

A. Goedeckemeyer. Die Geschichte des griechischen Skeptizismus. Leipzig 1905.

I. Geysler. Die Erkenntnistheorie Aristoteles. 1917.

Robert Reininger. Philosophie des Erkennens. Leipzig 1911.

Ernst Cassirer. Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit. 1906—1920, 3 k.

Ernst v. Aster. Geschichte der neueren Erkenntnistheorie. Berlin, 1921.

S i s u.

Eeessõna	3
Sissejuhatus. Filosoofia olemus	5
Tunnetusteooria põhiprobleemid	15
I. p. Lühike ülevaade tunnetusteooria tekkimisest	15
II. p. Tunnetuse algupära küsimus	23
1. empirism	24
2. ratsionalism	30
3. krititsism	38
III. p. Tunnetuse võimalus: tõe probleem	44
1. dogmatism	45
2. skeptitsism	47
3. positivism	53
4. krititsism	56
IV. p. Tunnetuse eseme määramine: reaalsuse probleem	60
1. realism	60
a) naiivne	60
b) kriitiline	67
2. idealism	71
a) subjektiivne	71
b) objektiivne	74
3. fenomenalism	79
Lõppsõna	80
Kirjandus	83

Trükivead.

Lhk. 15. puudub pealkirjas „Lühike ülevaade . . .“ I. p.

Lhk. 23. tuleb pealkirjas I. p. asemel II. p. lugeda.
